

стилі проводилась і в Берегові, Виноградіві, Хусті. В останньому зведена була адміністративна будова окружного управління, де в 1938-1939 роках розміщувався уряд Карпатської України. Тут було розбудовано комплексно цілий квартал для урядовців, учителів, лікарів. Комплексну забудову отримало також містечко Солотвино – центр закарпатського солевидобування. Навколо центральної площі з 1936 року, за проектом празького архітектора Й. Гочара, стали зводитись двоповерхові житлові будинки для робітників й управлінців, будови загальної і середньої школи, гірничого управління, пошти, поліцейського управління, магнітної У стілі конструктивізму тут побудована була і церква. Майже у всіх містах, містечках і великих селах будувались школи і навчальні заклади за останнім словом техніки та архітектурної думки, яка домінувала тоді у центральноєвропейській будівництві та архітектурі.

Варто згадати, що у 20-30-х роках на Закарпатті успішно займалась розбудовою туристичної галузі Чехословацька туристська спілка, зусиллями якої були побудовані туристські готелі й бази у Волівці, Рахові, Ясиня, Берегові, Хусті, Мушчіві, Солотвині, Синевирі, Волосянці, Воловому, на Менчулі, полонині Руній тощо.

Подіається за публікацією: Закарпаття 1919-2009 років. Історія, політика, культура (український варіант українсько-угорського видання) / Науково-дослідний центр політико-регіоналістики Ужгородського національного університету; Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук. – Ужгород, 2010. – 720 с. – С. 126-139.

ВЕЛИЧ І ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Світлій пам'яті мужніх захисників
незалежної Карпатської України присвячується*

МИ ЄСМЕ!

(замість вступу)

Протягом століть український народ Закарпаття перебував у ярмі іноземних поневолювачів. Непрошені гості намагалися довести місцевому населенню, що такого нема Батьківщини, що земля, на якій вони живуть із прадавніх часів, є «земля без імені». Їм і на гадку не спадало, що настане такий час, коли ця північна частина українського народу, яка довгий період була відірвана від своєї території-Вітчизни, на повен голос заявить про свою незалежність і доведе, що вона є господарем власної землі. День 15 березня 1939 року назавжди залишиться у пам'яті волелюбних краян, бо цього дня Закарпаття уперше за свою багатовікову історію стало незалежним. Але спочатку трохи історії.

Різноманітні історичні джерела свідчать про те, що в другій половині першого тисячоліття нової ери територія нинішнього Закарпаття була заселена білими хорватами, які в IX-X століттях разом з іншими слов'янськими племенами ввійшли в єдину давньоруську народність і прийняли спільну етнічну назву «Русь».

Загляньмо до найдавнішого, що до нас дійшов, літопису – «Повісті минулих літ». Автор пише: «і жили в мирі поляни, і древліяни, і сіверяни, і радимичі, і волячі, і хорвати». Як вважають автори книги «Зоря незгасна»: «У рік 6415. Пишовъ на Греків, і Гора зоставивши в Києві, узив же він множество варягъ, і словенъ, і

ді і северян, і хорватів, і дулібів, і тиверців...». Останнє повідомлення про хорватів датовано 993 роком: «У рік 6501. Пішов Володимир на хорватів...».

Наприкінці IX століття на землю хорватів вступили племена угрів. Першу згадку про угрів знаходимо в літописному записі за 898 рік: «У рік 6406. Ішли угри мимо Києв горою, що зветься нині Угорське, і прийшовши до Дніпра, стали вежами... Прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори великі, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили. Бо сиділи тут раніше слов'яни, і волохи забрали землю Слов'янську. А потім угри прогнали волохів, і унаслідували землю ту. І сиділи вони зі слов'янами, підкоривши їх собі, і відтоді прозвалася земля ця Угорською».

Таким чином, вже до приходу угрів, на території сучасного Закарпаття в давнину проживали слов'янські племена білих хорватів.

Упродовж тривалого часу історики різних поколінь як російські, так і українські, не один раз зверталися до історичного минулого нашого краю. Вони намагалися відповісти на питання: хто ж проживав у Карпатських горах в давнину, і чи можна тих людей вважати слов'янами, а пізніше українцями.

Корифей української історичної науки Михайло Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси», на основі дослідження «Хроніки Аноніма», зробив висновок, що «Русини в Угорщині такі ж давні осадники, як і угри, і що в Карпатських горах вони вже жили від непам'ятних часів – коли ще угри мандрували до Угорщини, і по Угорській міграції вони мусіли зістатись довший час панами». На думку М. Грушевського, «підгірська карпатська країна остаточно ввійшла в склад Угорської держави ледве чи скорше XI ст., перед тим вона, разом з галицьким підгір'ям, могла, бодай часами входити в круг політичного впливу Києва. Але з XI в. належала вона до Угорщини певно і Карпати звуться на Русі Угорськими горами аж в кінці XI і на початку XII в. ...».

Відомий російський історик М. Карамзін у своїй «Истории государства Российского» писав, що білі хорвати проживали в горах Карпатських. Цікаві думки висловив український дослідник Микола Костомаров, які він виклав у своїй праці «Русь і народної південно-руської історії». Вчений міркує: «В давнину народи південноруські становили одне тіло, в певній мірі сильне, яке одержало назву великий, тобто великого народу. Великий означає те ж саме, що великий, те саме, що великий. Західна частина цього народу, вже біля самих гір Карпатських, мала назву хорватів. Правдоподібно виводити це ім'я від холм, і в такому випадку хорвати будуть тим же, що горалі або гуцули – жителі Карпатських гір».

Ця проблема цікавила також видатних російських істориків С. Соловйова і В. Ключевського. Погляди їх багато в чому подібні, і тут нема нічого дивного, адже Ключевський був учнем Соловйова. Говорячи про розселення слов'ян, Соловйов у багатотомній «Истории России с древнейших времен» писав, що східні слов'яни, тобто білі хорвати, серби і хорутани почали просування на північний схід. Причиною цього полягала в тому, що їх потіснили вороги. В. Ключевський в «Курсе русской истории» говорить, що східні слов'яни здійснили перекошування із зупинкою в Карпатах. На його думку, цей процес тривав з II до VII століть. А потім авари різко поштовхнули дальшому руху карпатських слов'ян в різні сторони.

Російські вчені П. Кеппен, І. Срезневський, М. Надеждин вважали українське населення Карпат автохтонним. Ми теж звертаємось до літературної спадщини відомих славістів минулого століття.

М. Надеждин: «В Карпатах і за Карпатами живуть наші кровні, рідні брати... називають себе русинами». І. Срезневський: «Закарпатські українці – рідні малоро-

сіяни... єдинокровні діти старої Русі». Срезневський вважав, що «жителів Карпат може розмовляти з жителем Ужгорода, як розмовляє москвич з коломанцем і сіянини з Байкалу зрозуміє бескидського горця так легко, як чех словака...».

Змістовною і цікавою у всіх відношеннях є праця Михайла Лучки «Історія карпатських русинів», де автор, використавши праці Ітоломея, Кассія, Страбона, Птоломея, Кідіда, Мелли, доводить, що закарпатські українці є невід'ємною частиною слов'ян і з давніх-давен населяють територію Карпатського регіону, що персоніфіковані слов'янські топонімічні, географічні, етнографічні назви і досі залишаються в багатьох випадках єдиним достовірним свідченням автохтонності закарпатського українського населення.

Київська Русь, Галицько-Волинське князівство... Чи входило Закарпаття до складу цих державних утворень? Не все нам відомо з приводу цього й по сьогодні. Історичні та наукові проблеми нереростають у суто політичні дискусії, що вважається неприпустимим. Частенько справа доходить до абсурду, бо ставиться під сумнів належність Закарпаття до своєї матері-Вітчизни. Академік Іван Крип'якевич тримувався тієї точки зору, що «Закарпаття – східнослов'янська земля, закріплена Угорським королівством». Він вважав, що київський князь Володимир Святославович на деякий час поширив свою владу за Карпати. Ці твердження, що довів ним на сторінках книги «Галицько-Волинське князівство», знайшли підтвердження в працях закарпатських вчених. Археологи Е. Балагурі і С. Пенюк доводять, що Закарпаття споконвік є слов'янською землею, а ужгородський вчений М. Лекач ще в 1949 році написав змістовну працю «Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст.».

Часта зміна тогочасної міжнародної обстановки призводила до того, що київські князі втрачали свій контроль над «Срібною землею», а іноді – й на тривалий час. Однак вони розуміли важливість цієї території, і декому з них вдавалося повернути її собі.

Коли в кінці XII ст. утворилося Галицько-Волинське князівство, то, як вважає Крип'якевич, південне Закарпаття входило до його складу. Більшість сучасних вчених вважає, що за часів Льва Даниловича, якого англійський історик Феніел назвав наймогутнішим з нащадків Романа Галицького, окремі закарпатські території входили до складу його держави. В своїй «Історії України» Крип'якевич писав, що Лев узяв під свою владу комітат Берег. Яким чином це йому вдалося зробити могутньому князю, Крип'якевичу повністю з'ясувати не вдалося. З огляду на відомі обставини, – пише він, – Лев одержав також деякі землі на Закарпатті. Він був зятем Бели IV, і спочатку взаємини з Угорщиною були дружні. Пізніше почалося йшло до війни, і війська Льва опустошили Угочанський комітат. Правдоподібно, що під час цієї війни Лев оволодів частиною Закарпаття, тому що 1299 р. Григорій, піджупан Берега, виступає як «Урядник руського князя Льва». В. Григор'єв, Донський, не будучи професійним істориком, у своєму дослідженні «Матеріальна і духовна культура селян Волівської Верховини кінцем XIX і поч. XX ст.» писав: «колись в X-XI століттях Закарпаття входило до складу давньоруської держави Київської Русі, на що маємо з історичного боку цінний і для нас дуже цікавий документ. Він каже, що березький жупан (очевидно, жупан Бережанського князівства, до якого входило і Мукачево), Григорій, відмовив у послуху угорському королю, заявляючи, що він є урядовцем руського князя Лева... В ті часи, отже, Закарпаття належало до Галицько-Волинської держави».

Безперечно, це привело до зміцнення Галицько-Волинської держави й до того, що писав І. Крип'якевич, «таких широких границь галицька держава не мала».

вже згадуваної книги «Зоря негасна» детальніше пишуть про те, що територія нашого краю ввійшла до держави Льва Даниловича: «За правління Льва Даниловича до Галицько-Волинського князівства було приєднано значну частину Закарпаття від Винкова до Шаришської жупи з містами Мукачевим і Береговим. Ця територія майже 40 років входила до складу Галицько-Волинського князівства».

Кривіжкевич намагався з'ясувати, на яких правах входила частина Закарпаття до складу князівства, однак цього йому зробити не вдалося, і він змушений був сказати, що «про характер їх (галицьких князів. – В. З., М. В.) влади не маємо точних даних». Перед нами визнання чесного історика. Щось подібне сказав його колега Михайло Грушевський: «...Краще признатися собі, що не знаємо чогось певного як воно було, аніж оповідати за правду чужі вигадки».

Автори «Історії міст і сіл УРСР. Закарпатська область» дотримуються тієї точки зору, що «...в IX-X ст. територія нашої області входила до складу Київської Русі. Після приходу угорських племен і захоплення ними території Закарпаття, то аж до XIII ст. наш край користувався деякою автономією». Це свідчить, як вважають автори книги, про пізнє захоплення Закарпаття уграми.

Таким чином, незважаючи на окремі розбіжності, відомі українські і російські автори дотримуються тієї точки зору, що на території сучасного Закарпаття проживало ще до приходу угорських племен східнослов'янське населення.

Український дослідник П. Чучка, як і більшість вчених, вважає, що західні українці назвали себе русинами, а свою мову – русинською до кінця XIX ст., а що стосується Закарпаття, то терміни *русин*, *руснак*, *руський* у народі протрималися аж до середини нашого століття.

Автори багатотомної «Історії Української РСР» встановили, що термін *Україна* з'являється в письмових джерелах з кінця XII століття. Вперше ця назва з'являється в Київському літописі у згадці про смерть переяславського князя Володимира Глібовича в 1187 р. На західноукраїнських землях терміни *Україна*, *українець* освоюються тільки у XVIII ст.

Протягом багатьох століть різні загарбники, які панували на Закарпатті, намагалися обдурити народів, що він не є українським. Було суворо заборонено називати себе українцем. Можливо, саме тому перепис населення 1930 року показав, що більша буржуазія у спілці з реакційним москвофільством, удаючись до всіляких хитрощей, умів маніпулювати громадською думкою. Відомо, що із 725294 опитаних осіб записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами.

А навіть термін *українець* ми зустрічаємо в «Маніфесті», виданому в 1938 році. Він починається закликом: «Український народі Підкарпаття!». Про те, що ми є частиною великого українського народу, було велелюдно заявлено з трибуни Карпатської України 1939 року, коли після довгих століть гніту наш народ нарешті став незалежним. Один з відомих політичних діячів Закарпаття М. Брацко тоді на весь голос заявив: «Наш край назавжди залишиться українським!».

І саме тому, відповідаючи на запитання «Хто ми є?», можемо впевнено і з гордістю відповісти: «Ми – українці!».

Цей невеликий екскурс в сиву давнину нашого краю був для нас вкрай необхідний. Всі річ у тому, що, ставлячи під сумнів належність краю до України, певні політичні сили заперечують законмірність політичних процесів, що мали місце тут з 1918-19, 1938-39 роках. Робиться спроба довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на «Срібну землю» галичанами. А тому не дивно, що Карпатська Україна протягом тривалого часу обливалася брудом, а А. Володимира та його соратники вважалися авантюристами і буржуазними націоналістами.

Експурс в минуле завершений. То погортаймо ж радісні й трагічні сторони історії Карпатської України...

НАПЕРЕДОДНІ ВТОРГНЕННЯ

Мюнхен!... Світ ще багато разів буде його свідати. Те, що знаємо зараз про змову в Мюнхені, це тільки невелика частина того, що там справді було. Проминуть десятки років, і тоді світ дізнається про те, що справді сталося у Мюнхені...

Семен Скляренко «Карпатська Україна»

29-30 вересня 1938 року в німецькому місті Мюнхені проходила конференція за участі Німеччини, Італії, Франції і Англії, яка своєю безсоромністю перевернула все, що мало місце після Першої світової війни. На ній вирішувалася доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. На їх долю випало чекати собі вироку...

Чи можна було запобігти трагедії Чехословаччини? Безперечно. Її уряд надав великі надії на Англію і Францію, своїх союзників, з якими він раніше уклав договори. Що стосувалося Радянського Союзу, міністр закордонних справ і потім президент Чехословаччини Е. Бенеш заявив, що «відносини з СРСР завжди були і залишаються другорядним питанням... Чехословаччина завжди буде співпрацювати з Західною Європою і буде завжди зв'язана з нею і ніколи не буде зв'язана з Східною Європою...»

Така позиція чехословацького уряду пояснювалася в першу чергу тим, що Англія і Франція не хотіли зближення Чехословаччини і СРСР. Після вбивства міністра закордонних справ Франції Луї Барту, який був поборником системи колективної безпеки проти фашизму, цю посаду зайняв П'єр Лаваль – людина профранцузької орієнтації. У разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, через Німеччиною відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Англії і Франції. Французький посол в Лондоні відверто заявив, що «після нейтралізації Чехословаччини Німеччині відкритий шлях на Схід».

Зрозуміло, що Радянський Союз не міг допустити цього, добре розумівши, що може для нього обернутися захоплення Німеччиною Чехословаччини, а тому і бив все для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була щирою і звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За декілька днів до мюнхенської змови Е. Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватися своїх союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше уряд СРСР заявляв, що надасть допомогу тільки при тій умові, що таку ж допомогу надасть і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу». Це ж підтвердив у розмові з радянським послом в Англії І. Майським народний комісар закордонних справ М. Литвинов: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... якщо вони будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою».

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету щодо Чехословаччини і заявляв, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких нібито в Чехословаччині дискримінують. Для того, щоб це принизити, він вимагав, щоб Англія і Франція

виступили» на Чехословаччину і щоб остання відмовилася від території, де проживав німецьке населення. Загострювала обстановку в Судетах фашистська «жовта колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня Англія і Франція виступили ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд не встиг відхилити, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Бенеш опинився в складному становищі. З одного боку, Англія і Франція наполягали на негайному прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покласти надії на своїх союзників, які були закріплені договорами. В той же час генерал Галліфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські коаліції не можуть відвернути подавлення Чехословаччини...». Звичайно, це було скалано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер.

Конференція в Мюнхені, як писав Майський, проходила «з швидкістю кулевої черги: вона почалася о першій годині дня і закінчилася о 2 годині 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Менше ніж за 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини».

Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 року на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Моє невдачне рішення – стерти Чехословаччину з карти».

Представникам Чехословаччини оголосили результати змови чотирьох як вираз, що не підлягає обговоренню. Першим це зробив американець Г. Вільсон, при цьому в той час, коли конференція ще не закінчилася. Зайшовши в кімнату, де з нерозривним чекали закінчення конференції представники Чехословаччини, він закричав: «Майже все вирішено. Вам буде приємно дізнатися, що ми прийшли до згоди з усіх питань».

«Якою є наша доля?»

«Не така вже погана, як могло здатися».

Коли Г. Вільсон зачитав результати угоди, то розгублені члени чехословацької делегації знайшли в собі сили на те, щоб сказати:

«... Це жорстоко і злочинно...»

«Вибачте, але сперечатися безнадійно».

Так передав у своїй книзі цей епізод російський історик Д. Проєктор. В результаті мюнхенська змова завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості. Д. Проєктор влучно зазначив, що «те, що залишилося від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера». Мюнхенська змова завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Англійський історик Базиль Лідел Гарт писав, що цим актом Англія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій, Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 році вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але, як писав один з відомих дослідників історії Другої світової війни О. Самсонов, «загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону».

Як мюнхенська змова була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У. Черчілль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив: «Ми без вітної потерпіли поразку, наслідком якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам доведеться підносити рік за роком».

Англійський парламент 366 голосами проти 114 схвалив мюнхенську змову. Проти голосували лейбористи; 30 чи 40 консерваторів, що не погоджувалися з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх числі Черчілль, утримались під час голосування.

...На вулиці Парижа вийшла величезна кількість людей, щоб привітати дядька, який прибув із Мюнхена на аеродром Бурже... Люди вірили, що мир врятовано. У палаті депутатів із 600 депутатів тільки 75 засудили мюнхенську змову, а в Чехословаччині мало кого хвилювала.

Американський посол у Парижі Буллїт ще 27 вересня, тобто за два дні до виходу респондентів, повідомив у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю війна почнеться війна...». Війна поки що не почалася, однак мюнхенська змова не стала холодним душем для адміністрації США. Навіть тоді, коли в березні 1939 року Чехословаччина взагалі перестала існувати, президент США Франклін Делано Рузвельт знаходився в непоганому настрої. 17 березня радник президента А. Берсілі записав у щоденник: «Президента не дуже лякає це (ліквідація Чехословаччини), мовляв, подібно багатьом англійцям, він вважає, що німецьке просування на Схід привносить всьому разі полегшення європейським демократіям». Прозріння настане пізніше.

Кардинальні зміни відбулися в зовнішньополітичному керівництві СРСР. Дипломат-антифашист М. Литвинов у травні 1939 року був зміщений і його місце посів В. Молотов – людина Сталіна, поборник зближення СРСР і Німеччини. Зміщення Литвинова було повною несподіванкою для країн демократії і фашизму. Від цього часу не могло бути й мови про якесь взаємопорозуміння між СРСР, США, Англією, Францією. Радянський уряд тримав чіткий курс у напрямку зв'язування з фашистською Німеччиною, відкидаючи будь-які пропозиції голландської держави. При цьому уряд Сталіна не зупинявся ні перед якими брудними методами і прямим обманом. Договір про дружбу, підписаний у вересні 1939 року між СРСР і Німеччина зухвало ділила території, є яскравим свідченням цього. А отже, тому, відповідаючи на запитання, хто ж є головним винуватцем Другої світової війни, ми повинні перераховувати всі провідні країни того часу, не пропуская також сталінський СРСР.

«Сильні світу цього» не врятували Чехословаччину від національної катастрофи. Влучно сказав з приводу цього радник президента США Джозеф Деніс: «Якщо б вони два роки тому стали на цей шлях, Чехословаччина не зникла б з політичної карти Європи. А далекоглядний політик Литвинов 15 вересня 1938 року телеграфував із Женєви: «Що Чехословаччина буде зраджена, не підлягає ніякому сумніву».

Не можна не погодитися з думкою угорських істориків Ласло Беладі і Товмас Крауса, що «мюнхенська змова 1938 року, видача Чехословаччини в руки Гітлеру... означали крах ідеї колективної безпеки».

Уже 30 вересня 1938 року прем'єр-міністр Великобританії Чемберлен і Гітлер підписали Декларацію про ненапад і консультації. Англійський прем'єр-міністр був переконаний, що він задовольнив апетити Гітлера. Однак все було далеко не так. І як не погодитися з Уїнстоном Черчіллем, який сказав, що це ще не кінець, а тільки початок...

мюнхенська змова, як вважають угородські істори О. Донганич, З. Пашкуй, М. Трошак, «докорінно змінила політичне становище Чехословаччини, мала згубні наслідки і щодо дальшого розвитку подій на Закарпатті. Виникла безпосередня небезпека окупації краю угорськими і польськими військами». Названі автори вважають, і вони, безперечно, мають рацію, що «угорські правлячі кола не були задоволені рішеннями мюнхенської конференції». Будучи залежними від Гітлера, вони не наважувались поки що на пряму агресію, а обмежилися засиланням на Закарпаття терористичних банд, на совісті яких сотні невинних жертв, і найголовніше те, що вони нагнітали і без того складну обстановку. Чорною косою вони пройшли по Закарпаттю.

Угорські власті декілька разів зверталися до Гітлера із своїми зазіханнями на Закарпаття, однак на перших порах безуспішно.

Переговори, які почалися після Мюнхена між представниками Угорщини і Чехословаччини в Комарно, не дали результатів. Угорська делегація вимагала негайної передачі Угорщині чехословацьких територій, населених угорцями, проведення плебісциту в районах із змішаним населенням і «самовизначення всіх інших народностей», розраховуючи таким чином добровільно приєднати також Словаччину і Закарпаття. Тоді Горті звернувся до чотирьох учасників мюнхенської конференції. Англія і Франція заявили про свою незацікавленість у даному питанні. Тоді виникла сприятлива ситуація для арбітражу Німеччини й Італії. Так питання висвітлено на сторінках «Истории Венгрии».

У Будапешті й Варшаві не раз обговорювали створення спільного кордону між Польщею і Угорщиною і про можливість поділу Чехословаччини. Німеччина в цей час була проти цього. 5 жовтня 1939 року командування вермахту подало в Міністерство закордонних справ Німеччини (МЗС) записку такого змісту: «...з військової точки зору спільний угорсько-польський кордон небажаний, оскільки інтереси рейху протирічить створення на його східних кордонах замкненого блоку держав, які контролюють комунікаційну мережу Східної Європи».

Вірнік політичного відділу МЗС Німеччини Е. Верман вважав, що відносно Закарпаття найкращим було б включення його до слабкої словацької держави, але це не дозволило б створити єдиний угорсько-польський кордон. Однак не вважалося і приєднання Закарпаття до Угорщини через певний час. Німеччина в цей час шантажувала Угорщину карпатською територією, явно чекаючи, коли вона вступить в антикомінтернівський пакт.

7 жовтня Верман склав новий меморандум Гітлеру щодо Карпатської України. У ньому писав: «Самостійна карпато-українська держава навряд чи життєздатна... Не слід вимагати для Карпатської України автономії під виглядом самовизначення... Приєднання автономної Закарпатської України до Угорщини виключається».

В жовтня на нараді нацистської верхівки Гітлер заявив: «Що стосується Карпатської України, то було б найкраще, коли б Німеччина втручалась якнайменше в цю справу. Нам найбільш відповідала б автономна Рутенська область (Закарпаття) із орієнтацією на Прагу, але й це була б, очевидно, тільки тимчасова розв'язка аж до остаточної сепарації».

Після наради Гітлер доручив раднику МЗС Хевелу тимчасово підтримувати лояльність автономії Словаччини і Закарпаття в складі федеративної Чехословаччини.

У наказі Гітлера, який був розісланий всім німецьким посольствам, йшлося: «Ми ставимося з резервою до карпато-української справи. Спільний мадярсько-польський кордон не підтримуємо, але не виступаємо з антимадярськими чи антипольськими гаслами... Наше гасло – самовизначення».

У зв'язку з тим, що переговори між Чехословакчиною і Угорщиною в Комарні завершилися безрезультатно, остання звернулася до Німеччини і Італії. Угорський уряд ще добре пам'ятав, як Беніто Муссоліні 19 вересня 1938 року в Трієсті виступив з великою промовою, в якій заявив, що в Європі існує не лише судетське питання, але й угорське питання і що національні меншини Чехословакчини мають право на самовизначення і плебісцит. Угорські правлячі кола з захопленням зустріли цю промову, вбачаючи в ній великий крок у вирішенні територіальних питань.

Віденський арбітраж відбувся 2 листопада 1938 року. На ньому був присутній А. Волошин, який на посаді прем'єр-міністра Підкарпатської Русі замінив А. Бродів. Згідно з рішенням Віденського судилища Угорщина одержала південні райони Словаччини і Закарпатської України загальною площею 12400 кв. км, з населенням 1100 тис. чоловік і містами Кошице, Ужгород, Мукачево. Евакуація цієї території почалася 5-го і завершилася 10-го листопада 1938 р. Це були найбільш багаті частини Словаччини і Закарпатської України з розвиненими промисловістю і сільським господарством. Це був відчутний удар по Чехословакчині...

У Маніфесті «Український народ Підкарпаття!» про цей грабіжницький акт говорилося: «З боєм у серці сповіщаємо тобі сумну вістку про те, що комісія арбітрів двох великих держав 2-го листопада 1938 року в Відні постановила, що від нашого краю, від нашої молоді держави, були відірвані деякі землі з містами Берегово, Ужгород, Мукачів. Представники нашої влади змушені були прийняти цю умову, бо несла боротися з світовими державами». Звертаючись до народу, А. Волошин, будучи впевненим, що на цьому все закінчиться, говорив: «Але з радістю сповіщаємо тобі, що границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща і Мадярщина прийняли до цієї умову, якою зобов'язалися не втручатися до наших внутрішніх справ».

Однак ці події і надії були ілюзорними, можна сказати, наївними, бо ще 2 листопада міністр закордонних справ Угорщини Чакі заявив, що збереження в складі Чехословакчини частини Закарпаття не принесе користі празькому уряду. Справді, навпаки, тільки турботи, бо до тих пір, поки все Закарпаття не ввійде до складу Угорщини, не може бути і мови про врегулювання угорсько-чехословакчеських відносин.

До певної міри Чакі говорив правду. Після відпадиння від Чехословакчини південних районів Закарпаття фактично стало нерентабельним.

Другим доказом того, що Угорщина на цьому не зупиниться, була розробка плану по захопленню всього Закарпаття. Це питання обговорювалося 6 листопада на нараді в Будапешті. Гортисти вирішили здійснити на Закарпатті заколот силами угорських і польських терористів при підтримці проугорських елементів і ввести свої війська для захисту угорського населення та «наведення порядку». Звичайно, це мало бути лише приводом, бо ніякого утиску угорського населення в Чехословакчині не було. Чехословакчина вважалася одною з найдемократичніших країн того часу. Намічалася агресія на Закарпаття також в лютому 1939 року коли проходили вибори до Союму, незважаючи на те, що Гітлер просив їх не проводити: «Ми, зокрема, просили Мадярщину не робити жодної акції сьогодні, в день виборів у Карпатській Україні, незважаючи на те, як справи підуть там сьогодні».

У листопаді німці сподівалися використати Закарпаття як плацдарм для штурму на СРСР. Так, зокрема, вважав Огільв-Форбс, англійський повірений в Берліні: «У мене є дані, – писав він, – що Гітлер, який знаходиться... на плацдармі Рутенів розглядає можливість спільно виступити з Польщею в конфлікт з Росією в той

мент, коли Радянський Союз слабій і успіх забезпечений, з тим, щоб компенсувати Польщі за рахунок більшовиків».

Йшим було ставлення радянського уряду до молоді Карпатської України, свідчать деякі публікації, що з'явилися в пресі останнім часом. Однак необхідно зазначити, що це питання на сьогодні залишається майже зовсім не дослідженим.

Йосип Тереля в одній з своїх численних брошур, що видані в Канаді, наводить правий факт, який до певної міри роз'яснює це питання. «У 1938 році внаслідок оголошення самостійності Карпато-української Держави, – пише він, – уряд Москви, керований Сталіним, оголосив по всіх військових частинах ССРСР, що навіраються добровільці зі складу РККА ССРСР українського походження. На доповідь молодій Карпатській Україні зголосилося понад 250000 офіцерів та підстаршин і вояків советської армії. Всіх зголошених було перевезено під Одесу в місто Іллічівськ, де утримували в тимчасових концтаборах. Починаючи з грудня 1938 р. НКВД розпочало масові розстріли. У 1939 році всі “добровільці” були розстріляні».

Сучасні історики не оперують документами, які б засвідчували роль Сталіна в анексії Карпатської України. Знайти їх не так легко.

Такі документи, як правило, знищувались. Безумовно, правий закарпатський дослідник П. Галда, який вважає, що «історики ще мають докладно з'ясувати, яку роль в анексії Підкарпатської України відіграли Гітлер і Сталін, такі близькі за думками і диктаторськими поглядами, чи не була ця агресивна акція плодом таємної угоди. Відомо тільки, що, починаючи принаймні з 1939 року, Сталін вів через довірених осіб таємні переговори з керівниками нацистської імперії».

Професор М. Болдижар у статті «Карпатська Україна на шляху до трагедії» пише, що «...тепер нам однозначно відомо, що Закарпаття згідно з таємними договорами Молотова-Ріббентропа було сферою впливу Німеччини і вона, як арбітражна держава по відношенню до нашого краю, ніколи б не пішла на розрив із своїм союзником Угорщиною заради самостійної «клаптикової» Карпатської України». Слід зауважити, що в таємному протоколі, підписаному Молотовим і Ріббентропом, Закарпаття не фігурувало. Інший український вчений, В. Гошовський, зауважив: «договір Сталіна і Гітлера був укладений перед самим нападом Німеччини на Польщу, тобто в серпні 1939, коли Карпатська Україна була вже давно під угорською владою».

Що ж, перед істориками нелегке і відповідальне завдання – пролити світло на таємну сталінську дипломатію кінця 30-х років і довести на основі документів, яку роль вона відіграла в анексії Карпатської України. А ми знову повернемося до досліджуваного питання про загострення міжнародної обстановки в нашому краї напередодні фашистського вторгнення.

Цікавіше польський вчений М. Козмінський в своїй книзі «Польща і Угорщина напередодні Другої світової війни (1938-1939)», Е. Верман пропонував посилення економічної і фінансової допомоги уряду Карпатської України і заснувати в її столиці – Хусті німецьке консульство. Найближчим часом це і було зроблено. Цей факт свідчить про те, що не за пропозицією Волошина в Хусті з'явився фашистський консул Г. Гофман, як твердить В. Пашкевич у своїй статті «Політичний авантюризм», а Німеччина сама робила все для того, щоб не випустити Карпатську Україну з свого поля зору. Безперечно, що це було заграванням з Карпатською Україною, що «допомога», яку для видимості хотіла надати Німеччина автономному Закарпаттю, здійснювалася не для того, щоб підтримати Карпатську Україну в критичний час. Існує безліч доказів, які доводять нетерпимість Гітлера до всякої автономності і самостійності. Все робилося для того, щоб перешкодити в даний

час Угорщини, хоча проінде небагато часу і Закарпаття ніби за помахом чарівної палиці буде передане Угорщині як аванс за участь останньої у Другій світовій війні на боці Німеччини.

Таким чином, в листопаді 1938 року німецький уряд ще не бажав захоплення Закарпаття Угорщиною, однак в березні 1939 року численні прохання гортисти були задоволені. 12 березня 1939 року Гітлер дав згоду... Історик Проєктор писав: «В Берліні запросили із Праги президента Гаху – людину слабу, хвору, морально надломлену. Прибувши в супроводі міністра закордонних справ Хвалковського він був підданий принизливій процедурі залякування і шантажу, хоча на волеві його зустріч вишикуваний почесний караул есесівців і були пророблені всі ритуали шантажу на найвищому рівні. Коли обидва ввійшли в «робочий кабінет» Гітлера, той негайно оголосив, що завтра зранку з усіх сторін вермахт вторгнеться в Чехію, а люфтваффе займе всі аеродроми. Під безцеремонним натиском Гаха Хвалковський каптулювали і підписали запропонований їм документ. 15 березня вермахт вторгся в Чехію і окупував її».

Регент Угорщини М. Горті негайно вислав Гітлеру підлабузливу привітальну телеграму: «Ваша Екселенціє! Сердечно дякую. Я не можу ніяк виразитись, який щасливий, бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є сприяч життя. Незважаючи на наших 5-тижневих рекрутів, беремося до справи з великим ентузіазмом. Доручення вже видано. В четвер, 16-го цього місяця, відбудеться міжкордонний інцидент, а в суботу рушить великий наступ. Я ніколи не забуду ваш доказ приязельства й Ваша Екселенція може вічно розраховувати на мою вірну і вдячність. З приязельською вдячністю. Горті, Будапешт, 13 березня 1939 року».

Та вже в ніч з 13 на 14 березня почалися перші бої. Перед тим, 13 березня 1939 року, за вказівкою з Берліна гортисти направили в Прагу і Хуст ультиматум про окупацію всього Закарпаття нібито з метою «підтримання порядку» і «уникнення зайвого кровопролиття».

Августин Волошин все ж сподівався, що Угорщина це зробила без відома Гітлера, і намагався зв'язатися з ним. Але безрезультатно. Волошин зрозумів, що Гітлер про це знав, і тому, коли давав інтерв'ю кореспондентові Рейтер, то підписався на прямику: «Німці ганебно нас обманули».

Ось так поступово ускладнювалася міжнародна обстановка, аж поки не почалася росла у пряме збройне вторгнення угорської армії на Закарпаття. Після з'ясування цього питання нам стане більш зрозуміло та обстановка, в якій провадив Сойм Карпатської України, на якому були прийняті історичні для нашого краю рішення, і серед них – проголошення незалежності.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ПРОЛОГ У НОВИЙ ЧАС КРАЮ

Карпатська Україна... Про неї історики писали неодноразово. У численних монографіях давалася в основному однобічна, далека від об'єктивності характеристика. Головною ж метою досліджень повинно бути з'ясування правди. Тільки тоді відникнуть праці, в яких не можна буде суперечливі історичні фігури, як і повільно організації, показувати виключно в негативі чи виключно в ореолі непогіршеної слави.

Останнім часом вченими написано цілий ряд статей, в яких висвітлюється проблема Карпатської України. Відбулося засідання за «круглим столом», на якому вченими Ужгородського університету обговорювалися різні питання, пов'язані з діяльністю уряду Карпатської України. Мета «круглого столу» полягала в тому, щоб знайти шлях до істини. Однак єдності в поглядах істориків нема, до того

думки вони не прийшли. Вицезгаданий В. Пашкевич, згодом стаття якого літературний авантюрист» справедливо була піддана гострій критиці, називає Карпатську Україну «безсилою маріонеткою» і доводить, що самий акт утворення держави в нашому краї мав незаконний характер, бо «уновський орган не був визнаний народом». Протилежної точки зору дотримуються автори статті «Карпатська Україна...», полемічної за змістом. Вони писали: «Трагічна історія Карпатської України засвідчує, що проголошення державності на частині української землі є актом законним. Через те ця замовчувана досі сторінка в дієписі нашої Батьківщини вимагає негайної політичної реабілітації й широкого правдивого висвітлення».

Таким чином, вченими по-різному оцінюється це, свого роду унікальне і, безсумнівно, закономірне явище в історії нашого народу.

У 1919 році Закарпаття опинилося в складі Чехословацької Республіки. Одною з причин приєднання до її складу було надання празьким урядом нашому краю автономії. Як писав М. Болдижар, «проблема боротьби за автономію Закарпаття – яскрава сторінка його історії». Цю боротьбу прогресивні сили краю вели протягом багатьох років, і упродовж усього цього часу уряд Чехословаччини, прикриваючись різними обставинами, відкладав це закономірне і справедливе прагнення трудящихого краю. Тільки в жовтні 1938 року Закарпаття врешті-решт отримало довгоочікувану автономію. То ж прослідкуймо, як розвивалися події з жовтня 1938 до березня 1939 року, тобто від надання нашому краю прав автономії до проголошення 14 березня 1939 року самостійності Карпатської України.

11 жовтня 1938 року празький уряд надав автономію Підкарпатській Русі (так офіційно називали Закарпаття), і невдовзі було сформовано її перший уряд, який очолив лідер русофільського напрямку Андрій Бродій. Цей важливий політичний акт не був «подарунком» закарпатцям, він був виборений у впертій боротьбі. Уже 4 вересня 1938 року з ініціативи А. Волошина було організовано кількох представників різних українських партій, що існували на Закарпатті, на яких обговорювалося це важливе для долі краю питання. На одній з нарад А. Волошин закликав об'єднатися всім українським партіям в єдиний блок, щоб легше було добитися успіху. Так виникло Українське Національне Об'єднання (УНО), керівництво якого заявило, що «співпрацюватиме з усіма українськими організаціями, що не йдуть у розріз з українським національним ідеалом...».

А. Волошин намагався зав'язати більш тісні контакти з президентом Бенешом на обговорення питання про надання краю автономії, але поїздка української делегації 15 вересня в Прагу закінчилася безрезультатно, і не з вини Волошина. Умови його однодумці були поставлені в такі умови, що їм нічого не залишилося, окрім того, самим перервати переговори.

Документ, в якому вперше ставиться вимога незалежності – Ухвала Української Центральної Ради, оголошена на сесії УЦР 20 вересня 1938 року. В ній було заявлено, що «Чехословаччина упродовж 18 років не дала українському народові Закарпаття автономії і тим самим не виконала зобов'язань, що їх взяла на себе... Українська Центральна Рада вимагає теж самовизначення в дусі тез Вільсона, як умови визначення майбутнього українського народу».

Через деякий час після опублікування даної Ухвали празький уряд дав згоду на створення першого автономного уряду Підкарпатської Русі. До нього, крім уже згаданого Андрія Бродія, увійшли Бачинський, Волошин, Ревай, П'єщак.

Це була велика перемога українців Закарпаття. В Універсалі Ради говорилося: «В довших століттях тяжкої неволі наш Український народ став дійсним власни-

ком нашої срібної Землі, нашої Батьківщини, Підкарпаття. Від сьогодні на нашій Землі буде володіти наш народ без чужого окупанта...

Чекає всіх нас тяжка й відповідальна праця. Ми повинні здобути свободу і творчою працею її скріпити. Мусимо цілому світові доказати, що наш Народ є гідним і вільним на повну свободу.

Нашим першим завданням буде забезпечити для кожного сина нашого народу хліб, працю і спокій, щоб ми могли для добра нашого народу розбудувати свою свободу.

Кличемо всіх до єдності й витривалості, до творчої праці!

Подбаймо всі про взірцевий порядок і дисципліну!

Щастя нам Боже! Правда переможе!

Хай живе Український Народ на вільній Підкарпатській Землі!».

Серед завдань, які автономний уряд прагнув вирішити, були такі, як українські цівки шкіл, надання посад в краї українцям, встановлення чіткого кордону між Словаччиною і Закарпаттям та ін.

Необхідно зазначити, що першому автономному уряду Андрія Бродія не вдалося провести в життя ці, безперечно важливі, рішення. Будучи людиною проугорських поглядів, він дуже скоро викрив себе і був заарештований. Як писав М. Пандижар, «крайовий суд у Празі звинуватив Бродія у зв'язках з закордонними воєнними Чехословаччині елементами та в профашистській діяльності на користь Угорщини, агентом якої він був під кличкою «Берталон». Заарештували і Стефана Фенцика, якого теж підозрювали в діяльності на користь Угорщини. 27 жовтня посаду прем'єр-міністра посів Августин Волошин – доктор теології, автор багатьох книжок із педагогіки, людина, яка мала великий авторитет у широких верствах населення. На його долю випала нелегка місія очолювати народ якраз тоді, коли вкрай загострилася міжнародна обстановка, коли «сильні світу цього» готували нову світову війну. До складу новоутвореного уряду ввійшли Юлій Ревай і С. Бачинський, який на знак протесту проти проугорської діяльності Бродія вийшов з цього уряду. 27 жовтня А. Волошин вперше на посаді прем'єр-міністра звернувся з заявою до українського народу: «Кличу вас усіх покинути всі мовні й політичні спори. Лишіть ці справи владі. Вона вже їх поладнає.

Влада, що вийшла з народу, працюватиме для цього народу».

Необхідно зазначити, що до останніх днів знаходження на посаді прем'єр-міністра, а потім і президента, А. Волошин залишився вірним покладенням на нього обов'язкам.

Після віденського арбітражу від Закарпаття була відібрана і передана Угорщині досить значна частина території, в тому числі і місто Ужгород. У зв'язку з цим столицею Карпатської України став Хуст. Саме сюди були перенесені всі найважливіші установи молодої держави. Завдяки цьому факту Хуст увійшов в історію як місто, де зародилася самостійність закарпатських українців. Олександр Овчарук скрасив фарбами змалював його у своїй поезії:

*Так – Хуст... О Хуст, чудесне місто,
Як нам ти сяєш променисто!
Парижі, Лондони, Брюкселі
Хай відміняють пустомелі,
А з українських щирих уст
Звучить єдине місто: Хуст.*

2 листопада 1938 року було видано «Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України», в якому говорилося, що «наша самостійна держава дає нам не тільки культурну і політичну свободу, але й забезпечить таку ж для всіх нас хліб і працю. Вже цього року приступимо до будування нових міст і залізниць. Закликаємо вас всіх, свідомих братів і сестер, щоб ви в початках самостійності показали себе гідними свободи й помагали владі в розбудові нашої держави...

Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою швидкого розвитку нашої держави...

Боже нам допоможи сповнити наш відповідальний уряд!».

Недовзі після цього документа був прийнятий Універсал «Український Народ Підкарпаття!». В ньому, як і в «Маніфесті», висловлювалася надія, що «в найкоротшому часі розбудуємо наші міста на модерні, європейські осередки. Збудуємо фабрики, розбудуємо наше господарство в усіх галузях... Всім мешканцям нашої держави запевнемо працю й хліб. Не буде в нас нужди, не буде голодних синів і вдовок нашої землі. Ми маємо багаті простори, маємо великі багатства на землі й під землею. Відтепер вони служитимуть тільки нашому народові.

Народе! Будь сильний і гордий. І своєю постановою докажи, що ти доріс до згоди державного народу, що ти здібний керувати своєю землею!».

Августин Волошин і його вірні соратники сподівались, що фашистська Німеччина дотримається свого слова не втручатися у внутрішні справи Закарпаття і не дозволяти це робити іншим. Міністр Карпатської України Ю. Ревай у своєму виступі по празькому радіо 19 листопада 1938 року закликав: «Чекає нас велика праця. Всі сили напружимо, щоб розбудувати нашу державу. Ми мусимо всі разом – солдати, робітники й інтелігенти, не зважаючи на перешкоди, стати до праці. Своїми силами розбудуємо наше господарство, культурне й політичне життя, дасть нам працю й хліб, тим самим і добробут.

Ми не боїмося труднощів. Наша праця – буде радісна. Бо все, що будемо робити й творити – будемо робити й творити для нашого народу.

І Бог нам допоможе!».

Черговим кроком до незалежності Карпатської України було прийняття закону Чехословацької Республіки від 22 листопада про Конституцію Карпатської України. Ця Конституція була обмеженою, бо існували параграфи, які не входили до компетенції уряду Карпатської України. Так, вона не мала права вести закордонні справи, тарифну політику, оголошувати війну і заключати мир, встановлювати грошовий курс, податки тощо. Це ще раз є доказом того, що уряд Чехословаччини не дав повної незалежності Закарпаття. Та як би там не було, затвердження закону про Конституцію Карпатської України було великим кроком вперед до її незалежності.

1939 рік наближався до кінця. Починався 1939-й. Великі історичні події відбулися в цьому році – і радісні, і трагічні...

У початку 1939 року почалася посилені підготовка виборів до Сойму Карпатської України. УНО по всьому краю розмістило свій апарат пропаганди. Її провозглашала «Летюча естрада». Як пише у своїх спогадах один з активних керівників Карпатської України Степан Росоха, пропагандою займалися вчителі, священики і мислители, яка, переважно, перебувала в загонах січових стрільців.

У неділю, 12 лютого 1939 року о восьмій годині ранку почалися вибори до Сойму. Голосування проходило на основі виборчого Закону ч. 126/27 Збірки законів Чехословацької Республіки, який діяв на Закарпатті. Всього у виборах взяли

участь 92,5 відсотка населення, з них за УНО проголосувало 92,4 відсотка. Деякі історики вважають, що вибори були сфальсифіковані керівниками УНО, інші твердять, що «...практично в жодному з 11 округів Карпатської України волюнтарці не набрали 100 процентів кількості голосів...». Таке твердження повністю в дузі застійних часів, коли стопроцентні результати були постійним явищем. Для підтвердження своїх слів ними наводяться конкретні приклади: «...в селі Доробратові із 812 виборців за кандидатів УНО голосував 81 чоловік...». Однак замовчується той факт, що, наприклад, жителі Волівського округу майже всі проголосували за УНО (98%). І таких округів була переважна більшість.

За ходом виборів уважно слідували українці, які проживали в Канаді, Америці, Аргентині. Августин Волошин одержав на своє ім'я привітальну телеграму від українців Канади. В ній говорилося: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. В неділю 12 ц. м. очі 500 000 українців Канади звернені на вас, брати і сестри з Карпатської України...».

Скликання Союму уряд Чехословаччини весь час відкладав. Врешті Гаха привітав скликання Союму на 15 березня.

В офіційній радянській історичній науці ведеться дискусія в питанні про діяльність скликання Союму, який повинен був проголосити самостійність Карпатської України. М. Болдичар вважає, що «існування самостійності Карпатської України в тих складних умовах було справою нереальною». Може, воно й так, але ж нас нема права заперечувати волю народу, який врешті хотів стати вільним. Кожен з нас, у якого в душі ще залишилося щось українського, повинен зрозуміти, яким великим було це бажання.

Союм почав роботу о 15-й годині 15 березня 1939 року. Однак у зв'язку зі складністю міжнародної обстановки А. Волошин 14 березня проголосив самостійність, про що писав у Німеччину: «До міністра закордонних справ, Берлін. Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною німецького Рейху. Прем'єр-міністр, д-р Августин Волошин, Хуст».

Перше засідання Союму закарпатського парламенту відкрив найстаріший в ком член українського парламенту А. Волошин. У своєму виступі він, підсумовуючи тривалу боротьбу народу за незалежність, сказав, що «хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна закувати в кайдани... Незважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності...».

Серед присутніх знаходився з кінокамерою в руках Лисюк, який приїхав з Америки разом з сином. Після смерті сина, який загинув у сутичці з чехословацькими солдатами, його справу продовжив батько. Як писав колишній посол Союму С. Росоха, Лисюк «спокійно фільмував діяльність першої сесії Союму, зазначаючи на рекордах звукову її частину».

Завдяки йому ми маємо можливість сьогодні переглянути хроніку тих часів. 15 березня 1939 року відбулося шість засідань Союму. На першому з них, яке почало свою роботу о 15 годині 20 хвилин, Михайло Кочерган зачитав список із 32 чоловік, які були обрані до Союму. Депутатами, або як їх називали, посланцями були обрані, як правило, члени УНО (13 чоловік). Це були люди, які були добре знайомі в широких верствах народу.

Головою Союму став Августин Штефан – відомий педагог і політичний діяч. Астушиком його обрали Федора Ревая. На цьому засіданні були вибрані п'ять комісій, а на наступному обговорювалися законопроекти про незалежність, державу

вий устрій, назву, мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Референтом законопроекту був Михайло Брацдайко.

Наводимо законопроект повністю:

- § 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.
- § 2. Назва Держави є Карпатська Україна.
- § 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі.
- § 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
- § 5. Барви державного прапора Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя – горішня, а жовта – долішня.
- § 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий Герб: медведь у лівім червонім півполі, і Тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі.
- § 7. Державний гімн Карпатської України – “Ще не вмерла Україна”.
- § 8. Цей закон обов’язує зараз од його прийняття.

Перед присутніми виступив Михайло Брацдайко: «По тисячолітній неволі наша земля стала вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона буде і й хоче бути українською, і коли б навіть нашій молодій Державі не суджено було довго жити, то наш край назавжди залишиться українським, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу...».

Шляхом таємного голосування (одноголосно) був обраний президент. Ним став Августин Волошин. Він склав на Конституції президентську присягу.

Створення незалежної Карпатської України – яскрава сторінка в історії нашого народу. Адже за довгі століття гніту Закарпаття тоді вперше стало незалежним. Вона стала прологом у нову добу Закарпаття. Боротьба українського народу за незалежність є прямим продовженням тої справи, яку почала Карпатська Україна в березневі дні 39-го. Саме тоді, як писав О. Олесь:

*...І віддих рідної землі
Почули ми – старі й малі...
І всі ми впали на коліна:
Невже воскресла Україна!?*

Воскресіння частинки української землі в далекому і близькому 39-му році ми зв’язуємо з іменем Волошина, президента Карпатської України, славним сином українського народу. Настав час познайомитися з цією людиною зблизька.

Ким же був Августин Волошин?

АВГУСТИН ВОЛОШИН

*Орав ти батьку, рідну ниву,
Спочинку в праці не зазнав,
І спрагли скиби власним потом,
Сльозами й кров’ю поливав.
«Провідникові народу»,
автор невідомий*

Донедавна в історичній літературі Августин Волошин зображувався як український буржуазний націоналіст, людина слабкої волі і виконувач наказів тих, хто в даному випадку знаходився при владі. За винятком останніх публікацій ми не знали праць, в яких би об’єктивно була висвітлена постать президента Карпато-

Августин Волошин народився 18 березня 1874 року в селі Келечин Волинського округу (тепер Міжгірський район Закарпатської області). Батько його був родом з села Великі Лучки, і, одержавши сан священника греко-католицької церкви, переїхав з сім'єю в Келечин. Ось як А. Волошин описав рідне село в невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечині. Келечин — моя родина. Це село знаходиться близ під Бескидом у вишнім краю Марамороша. Село окружають високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога. Перед селом і в кінці села ріка перерізує дорогу і на сих місцях суть поставлені мости. В селі є около сто хат. Хати построєні із смерекових дерев і покриті по більшій частині соломною. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть краєва мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець. В сій фарі жити і мій милый отець. І солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святоє для мене місце, цілоє рідное село, всіх жителів його».

Свою національну свідомість Августин Волошин набував уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. На відміну від деяких інших районів Закарпаття, Верховина говорила українською мовою, і це не могло не вплинути на майбутнього хлопця. Однак в цьому полягала і певна трудність, бо навчання у більш престижних закладах за часів Австро-Угорщини велося угорською мовою, яку він важко засвоював. В. Гренджа-Донський, закарпатський поет і письменник, один із соратників А. Волошина, писав: «по-мадярськи дуже мало знав, так, що коли прийшов до ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі і лиш з поправкою перейшов...».

У 1896 році Волошин закінчив Ужгородську гімназію і через деякий час брав участь в словській семінарії. Він на цьому не зупинився і успішно закінчив фізико-математичний факультет вищої педагогічної школи. Августину Волошину було присвоєно звання професора фізики і на цій посаді він працював спочатку викладачем, а потім директором Ужгородської семінарії. Необхідно зазначити, що свою педагогічну і громадсько-політичну діяльність А. Волошин поєднував з роботою греко-католицького священника, маючи сан каноніка.

Отже, Августин Волошин був високоосвіченою людиною свого часу, маючи не тільки духовну, але і світську освіту.

Вже в віці двадцяти п'яти років А. Волошин опублікував свою першу книгу «Методична граматика». Вслід за нею виходять з друку одне за одним десятки інших видань, починаючи від книг для молоді й закінчуючи педагогічними і науковими працями.

У 1900 р. ним налісані: «Читанка», «Азбука», «Мала Біблія» і «Середня Біблія», а в 1904 р. — «Робінзон». «Сорок казок». У доступній для дітей формі викладені «Практична граматика» (1907), «Арифметика» (1918), «Фізика» (1921), «Наука стилізації» (1922), «Історія педагогіки» і «Дидактика» (1923). Деяко пізніше вийшли «Психологія», «Логіка» та інші видання. Уже сам перелік цих праць свідчить про значний внесок Августина Волошина в педагогіку.

Варто зупинитись на змісті окремих книг. У «Педагогіці» і «Дидактиці», які опубліковано в 1923 році, Волошин так визначає мету науки історії: «Пізнати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася братня любов народна і межи народна і аби... присвоїли собі на правду людское почуття (чужство) в напрямі

ранні в історії Підкарпатської Русі з «особливим поглядом на історію руського народу загально».

«Руська читанка» для першого класу гімназійної і горожанських шкіл знайомила дітей з творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашкевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. У доступній для сприймання дітей формі говорилося про перших київських князів, про Кирила і Мефодія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачеве. Збірник відкривався двома віршами Олександра Духновича: «Я русин був» і «Підкарпатські русини».

Вірші В. Гренджі-Донського виховували в дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови.

*Люби рідне слово, милу руську мову,
Єї не встидайся, за ню бийся в грудь.
За то родне слово будь готов до всього
І знай, що ти русин, того не забудь!*

*Знай, що ти є сином великого роду,
Його не встидайся, од него учись.
Отці твої знали вмерти за свободу –
Будь їх годним сином, за волю борись!*

У підручнику для народних шкіл «Наука о числах» Августин Волошин помістив почмальний куплетик:

*Учіться, діточки,
Красенько писати,
На чистоту письма
Знайте уважати!*

Ініціативи А. Волошина було створено товариство «Просвіта», яке відіграло позитивну роль у поширенні освіти на Закарпатті. Процес демократизації і гласності, який почався на Україні, примусив зняти «табу» з цілого ряду проблем нашої історії і швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно зачистити. До них слід віднести діяльність товариства «Просвіта» в так званій «чехословацький період» історії Закарпаття. На сьогодні ми не маємо жодного дослідження з цієї важливої проблеми. Одним з перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його засновників – Августин Волошин. 17 жовтня 1937 року на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді Августин Волошин говорив, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би видавало популярні книги для народу і розширяло культуру та національну свідомість». На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний вклад «Просвіти» в культурно-освітньому житті наших країн. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка щодо діяльності «Просвіти». Секретар крайкому КПЧ Олекса Борканюк писав: ««Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас». Під час підготовки до просвіт'янського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів».

лошною причиною того, що на сьогодні у нас нема жодного, хоча б деякого відрі об'єктивного дослідження з історії «Просвіти».

Волошинська «Просвіта» з року в рік відкривала нові школи.

Уже на кінець 1920 року на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. Через три роки на Закарпатті діяли 532 школи, із них 373 українські. Існувало 14 українських гірсько-сільських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.

Як виникла «Просвіта»? Августин Волошин пригадував, як «нарід, що зібрано на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральному храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбутися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час служби Божої заняли перші місця в залі жупанату і коли зачав говорити д-р Ю. Брацдайк скоро накиннулися на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще в крісла поламали. Комендант військової управи приказав розпустити збори».

Друга сироба принесла успіх. 9 травня 1920 року товариство було засновано. Його головою було обрано Ю. Брацдайка. Сам факт заснування товариства ще не свідчив про вирішення всіх проблем. Потрібна була посилені і систематична робота. Августин Волошин закликав: «В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, підпоруйме школи, організуємо читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то треба от нас багатої праці, повної самопожертви. Вже виходить із шкіл молодіж, повна ідеями і любовію до свого народу. Втягаймо її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю».

Цікаві думки висловив А. Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 року він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». Августин Волошин просив так поставити роботу читальень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не доста, щоб лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Головне є те, щоб читальня була центром громадського життя і щоб подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного й економічного руху». Борець проти алкоголізму і розпутства, Августин Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговицю і корчму, щоб не мав той селянин потреби ходити в “товариство нечестивих”». Досвідчений педагог, яким був Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним місцем обговорення громадських, господарських і всяких інших справ».

Августин Волошин високо цинив участь жінок в культурному і освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 року, А. Волошин говорив, що «всюди, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі заходи для оборони проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів, для оборони молодших і слабших». До речі, дружина Волошина – Ірина, з якою він одружився 24 листопада 1896 р., брала активну участь у громадському житті. Саме вона виступила ініціатором створення Жіночого Союзу. Будучи людиною скромною і надзвичайно порядною, вона безмежно любила дітей і всіма силами допомагала сиротам. У 1933 році Августин і Ірина передали свій власний будинок на вул. Равиці під сиротинець. Вартість його представляла близько 300 000 чеських крон.

розна 1936 року.

Цікавими є публікації і виступи Августина Волошина на захист українського національного прапора. В 30-х роках, коли почалися численні нападки різних антиукраїнських сил на синьо-жовтий прапор, він написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історичну традицію. Ці думки Волошина не втратили своєї актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглибших засад і почувань, є нашою програмою. Барва синя підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів, і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наші взори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки і де жиемо днесь ми самі... Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта барва напomiнає нас на наслідування ідеалів народних...» Августин Волошин закликав: «Піднісіть високо наш прапор... не позволіть звалити, щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапору суть ворогами самого народу».

Неоціниме значення мають спогади людей, які в той час навчалися в школах, семінаріях. Вони дають можливість побачити Волошина як педагога і просто як людину. Е. І. Шутяк, заслужений вчитель України, який й тепер плідно працює на нашій освіті, а тоді був студентом Ужгородської учительської семінарії, згадує, що в його групі навчалося 40 чоловік, причому тільки 10 з них були діти службовців, а решта – селяни. Плата за навчання була висока, однак більшість студентів, які мали свідоцтво бідності, звільнялися від неї. Харчування теж було безкоштовним. Не один раз доводилося Ернесту Івановичу слухати змістовні й цікаві лекції Августина Волошина. Директор запам'ятався йому як людина високого інтелектуального розвитку, що користувалася величезним авторитетом. Волошин вільно вoводив кількома іноземними мовами.

Про великий авторитет в народі свідчать також і спогади ветерана педагогічної ниви А. І. Суботи, який тоді навчався в білківській гімназії. Ось як він описав приїзд Волошина в Білки: «Про Волошина говорили багато, і мені дуже хотілося його побачити. І ось він приїхав. Спочатку пішов до церкви, почекав, коли закінчиться служба, а потім вийшов на площу, яка повністю була заповнена людьми. На нього чекала нашвидкоруч зроблена з бочок трибуна, і він вийшов на неї. Однак такі були овації, радість і захоплення людей, що йому не вдалося почати...».

Августин Волошин був відомий далеко за межами Закарпаття.

Про це свідчать численні телеграми, які надійшли на його адресу у зв'язку з 60-річчям. У 1938 році з нагоди 64-х роковин з дня народження Августина Волошина привітали його студенти, викладачі. Він любив у такі святкові дні бути разом з тими, кому віддав найкращі роки свого життя.

Волошин дуже багато зробив як видавець і редактор різних газет і журналів. Ще за часів Австро-Угорщини він редагує єдину в краї газету «Наука», яка виходила українською мовою. Одночасно він працює в Товаристві ім. святого Василя Великого, а коли, за словами В. Гренджі-Донського, «мадярська влада це товариство закрила», організує разом з іншими друкарню і книгарню «УНІО». До цього слід ще додати, що протягом двадцяти років чехословацького режиму А. Волошин редагував газету «Свобода», яка з 1938 року виходила під назвою «Нова свобода». Якщо остання досліджувалася журналістом Василем Ільницьким, то, що стосується газети «Свобода», на сьогодні вона зовсім не досліджена. Уже в період

причому несправедливий і нечесний. Особливі нападки робилися на «Свободу» з боку секретаря крайового комітету КПЧ Олексія Борканюка: «Понісься "Свободо" і всі інші буржуазні ганчірки неперестанно брешуть, що в Радянському Союзі немає страшного голоду, що там розстрілюють селяни. Брацтвайки й чоловічки брешуть скажене цькування проти Радянського Союзу, ганебно брешуть про "голод" національний гніт українців на Радянській Україні, в той час, коли у колгоспах знають про голод, сьогодні досить хліба, та не тільки хліба, а й масла, цукру, м'яса і навіть таких харчів, яких раніше ніколи не бачили». До цього можна сьогодні додати, що процитовані рядки написані у 1933 році, коли селяни Радянської України тлі «воєстину небачені досі харчі – пораз і власних дітей» – так писав Ільїн Ільницький.

Чи правду писала про голод газета Августина Волошина «Свобода»?

16 серпня 1934 року газета передрукувала з видання лондонського Укрвизвільного комітету статтю оченидця тих подій під назвою «Жахливе положення України», в якій розповілося: «В малому селі, біля Харкова, зайшов я до хати з земляною долівкою, ланкою, одиноким меблем у хаті. В кімнаті була дуже худенька дівчина, яка тільки ліг, і її дволітній братчик. Хлопчина сувався на землі, його бідне тіло було так деформоване браком поживи, що зовсім не нагадувало людської подобі. Мати померла з голоду, а хлопчик ніколи не знав молока, ані масла, а м'яса кунтував тільки раз в своєму житті».

А на які роздуми могла навести ось така розповідь: «Копають гроби для своїх батьків. Я... зайшов до малої хати і застав в них двоє малих голодних дітей. Старшенька дівчинка сказала мені, що їх батьки померли з голоду. Діти вказали мені на могилу, яку вони самі висипали, і на малий дерев'яний хрестик, який вони поставили в головах могили. Діти живуть тим хлібом, яким сусіди з ними поділяються».

Такі розповіді про Україну, де живуть їхні кровні брати, не одного закарпатця приводили до шокового стану. Читаючи це, не всі вірили в правдивість інформації, історія не знала подібного.

Важко читати невелике повідомлення в «Свободі», яке знову-таки передруковане з зарубіжної преси. Сама назва статті «Голод на приказ» свідчила про повноту ясності для кореспондента «Морнінг Пост» на рахунок головного винуватця голоду. «На полях лежать трупи вихудлих людей, тільки шкіра натягнена на кістки. Ті, що осталися в живих, з обличчям, як в мерців, зі спухлими животами, підносять смерті, щоб їх вибила з мук. Положення не кращає, противно, чим далі, тим гіршає. Поїдено коні, пси й коти, а навіть щурі та миші. Всяке зілля й коріння продовжують життя ціною страшних терпінь шлунка, але в решті доводять до смерті». Автор статті боявся, що йому не повірять, а тому писав, що має в наявності фотографії, які може поручити, що їх зроблено в останніх часах, тобто нечесно. Щось подібне можемо прочитати в газеті за 30 серпня: «...В деяких місцевостях люде держалися при життю тим, що з'їдали котів та псів. Кінське м'ясо уважалося люкесусом».

Якщо порівняти використані в статті матеріали з тим, що пишеться про голод в радянській пресі, то можна переконатися, що вони багато в чому правдиво відтворювали дійсний стан речей, і їм можна довіряти. Закарпатці глибоко співчували лиху, яке охопило Україну в 1932-1933 роках, і проявляли свою солідарність з голодуючими.

Знаходимо на сторінках газети і повідомлення про сталінські репресії в Україні 30-х років.

... державі, яким udało się вижити за часів фашистської окупації Закарпаття і врятувати сталінських таборів, видали за кордоном свої спогади про нього. Особливо цінні матеріали містяться в щоденнику і спогадах Василя Гренджі-Донського. Він протягом десятиліть йшов в ногу з Августином Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися в нашому краї у міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належить також кілька спеціальних статей про багатогранну діяльність і життєвий шлях карпатського президента. Зокрема, такі як: «Августин Волошин і ідейність п. Начальника шкільного реферату», «Короткий життєпис секретаря о. Августина Волошина», «Отець д-р Августин Волошин». Августин Волошин в оцінці Гренджі-Донського – це тема окремого дослідження. Ми ж обмежимося тим, як наш земляк зобразив Волошина в кінці 30-х років. Це нам дозволяє краще зрозуміти ті події і місце в них Августина Волошина.

17 жовтня 1939 року «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Величава професакція народу», в якому, зокрема, говорилося: «Вчора пополудню надійшла вістка про те, що влада Бродія відступила і на її місце покликана українська влада... "Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс вістку, – сказав Федір Ревай – Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина". З цією вісткою зараз вдерлися до великої зали, де відбувалась проба, і Федір Ревай гукнув голосно: "Масмо свій уряд! Головою уряду – директор Волошин!"».

Так переказав про це В. Гренджа-Донський у своєму щоденнику. Як оцінив наслідок призначення прем'єр-міністром Августина Волошина? Наведемо кілька місць щоденника: «...Люди з великої радості по вулицях обнімалися, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такої ентузіазму». Або: «...Вістка про нову владу прийшла о третій годині і зразу занеслася не тільки в столиці, але й по цілому Підкарпатті. За десять хвилин там Хуст, Рахів, Ясіня, Волове. По вулицях люди стискали собі руки, цілувалися, обіймали один одного, в багатьох очах блищали сльози радості, що маємо свою власну українську владу».

Августин Волошин не випадково був призначений прем'єр-міністром, а потім обраний президентом. Не було на той час більш авторитетної і улюбленої в народі особи. Численні його виступи на мітингах супроводжувались бурхливими оваціями: «Коли я законферував, – пише Гренджа-Донський, – що до мікрофону прилетіло батько нашого відродження о. Августин Волошин, то оваціям і оплескам не було кінця». Таке відбувалося завжди, як тільки на трибуну піднімався карпатський прем'єр.

Важка ноша випала на його долю. Нелегкий був час. І в тих складних умовах треба було просуватися вперед до повної незалежності. Були помилки, сумніви, невдачі, яким не судилося здійснитися.

Уже в перший день свого прем'єрства, виступаючи перед народом, Августин Волошин сказав: «Перед владою важке і відповідальне завдання – закласти трикутну основу під будову нашої держави і подбати, щоб кожний син нашого народу мав працю. Я вірю, що нам Бог допоможе в нашій праці, а вас прошу підтримувати мене і надалі так віддано, як дотепер».

Перші дні прем'єрства переконали Волошина, що нелегко буде добиватися незалежності. Насторожувала позиція чехословацького уряду, який після надання Закарпаттю автономії ніяк не хотів відмовитися від свого старшинства над нами, як йому здавалося, не готовим до самоврядування народом. Може, саме тому в січні 1939 року на Закарпатті з'явився у ранзі третього міністра генерал

...справу було як втручання у внутрішні справи Карпатської України гідно заступив Волошин. «В моєму житті, – передавав Гренджа-Донський його слова, – багато прикостей мені заподіяно, але такої перфідії як тепер з іменуванням міністра чеха я ще не пережив». У розмові з щойноприбулим генералом Прхалою А. Волошин прямо заявив, що той «є чужинцем для нашого народу і не тільки не є членом нашої нації, але й мови не знає й місцевих обставин, отже не може бути міністром...».

Робилися численні натиски на прем'єра з боку угорсько-фашистського уряду Міклоша Горті. Цікавий в цьому сенсі епізод, який свідчить про відкритість Волошина і його цілеспрямованість, наводить у своєму щоденнику Гренджа-Донський: «...до прем'єр-міністра Волошина зараз підійшов мадярський полковник Невицький. Прийшов намовляти прем'єра, щоби піддався мадярам, бо і так "немає смислу тепер йти проти Мадящини...". Прем'єр Волошин надзвичайно обурився на таку мадярську безличність і полковникові Невицькому відповів так: "Коли б ми прилучилися до вас, то нашу сіль і наше дерево ви візьмете собі задармо, а тепер будемо вам продавати за гроші..."».

Однак не варто робити висновок про агресивність Волошина щодо угорського уряду. Ще в перші дні свого прем'єрства він заявив, що «ми хочемо з нашими сусідами мадярами жити у згоді, ми готові їм віддати те, що їм належить, але наші суверенні межі не пустимо і зхоронемо народну єдність».

Після оголошення виборів до Союму, на яких УНО повністю перемогло, Августин Волошин зрозумів, що міцно стоїть на ногах. Він був першим, хто на сторінках преси подякував населенню за велике довір'я: «З утіхою, з невимовною радістю бачу, що ти, солодкий мій народе, вже виробив у собі свідомість, що ти не є вже пониженим рабом, тим нещасним рутеном, як колись тебе з презирством називали чужі пани. Твоя щира поведінка при виборах доказує твою політичну зрілість, але й солідарність і національну свідомість...».

15 березня назавжди ввійде в історію. Цього дня почав свою роботу Союм Карпатської України. Це був справжній тріумф в історії молодого держави. Це був тріумф і Августина Волошина.

Роботу Союму зі стенографічною точністю описав Василь Гренджа-Донський:

«Прем'єр Волошин, після великих овацій, відкриває засідання Союму словами:

— Світлий Союме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими осланив вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу.

...Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Союм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

– Встане Україна, світ правди засвітить,
і помоляться на волі невольничі діти...»

Августин Волошин з надією говорив: «...Ми розбудуємо Карпатську Україну і призначенням повних прав і національним меншостям, щоб всі громадяни Карпатської України почувалися щасливими». На жаль, цим благородним і справедливим задумам не суджено було збутися. Мадярська солдатня чорним чоботом втоптала нашу квітучу землю. На заклик Августина Волошина піднялися тисячі юнаків і колишніх досвідчених вояків, щоб загинути, але не пропустити народ. Незважаючи на величезну чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ стала на захист держави. Із вищесказаного видно, що А. Волошин очолював уряд у дуже складний період. По суті, Закарпаття знаходилося в умовах надзвичайного стану. У Європі посилював наступ фашизм. Поряд з численними диверсіями терористів не припинялася розгнуждана антиукраїнська і античеська пропаганда, виготовлена

залися заклик до скинення законної влади. У такій ситуації необхідною була консолідація всіх патріотичних сил, які виступали за незалежність краю. Уряд, очолюваний А. Волошином, змушений був піти на перше згортання демократії. До такого згортання ми відносимо в першу чергу розпуск всіх політичних партій і утворення Українського Національного Об'єднання, заборона деяких журналів, заснування 20 листопада 1938 року концентраційного табору Думен, що поблизу Рахова.

З точки зору сучасності ці акти були недемократичними, але вкрай необхідними. Як підтверджується історією, будь-яка держава в умовах безпосередньої загрози знищення її державності, вживає відповідних запобіжних засобів. Перший президент Закарпаття, як людина освічена, знав ці уроки історії.

НА ЗАХИСТ ДЕРЖАВИ

*Гудіть, гудіть, могутні дзвони,
Летіть з долин до полонин,
Щоб встали всі для оборони
В незламну лаву, як один.*

Олександр Олесь.
«Цвіте трояндами»

Протягом десятиліть карпатських січовиків тенденційно зображували виключно чорними фарбами. І не дивно, що історія Карпатської України – суцільна біла пляма, яка потребує негайного заповнення.

Вперше термін «Січ», а згодом і «січовик», з'явився 1900 р. Коломийський адвокат Кирило Трильовський заснував товариство протипожежного типу під такою назвою. Сама назва свідчить про те, що його засновник хотів створити щось на зразок Запорозької Січі. Дещо подібне існувало в Східній Галичині, але під інакшою назвою – «Соколи». Таким чином, Січ виникла на західноукраїнському ґрунті як невоєнізована організація. Однак напередодні Першої світової війни Січ перетворюється в мілітаризоване об'єднання, причому з яскраво вираженим проавстрійським спрямуванням. Історик С. Макарчук пише, що в 1914 році Українські Січові Стрільці з'явилися і на території Закарпаття, відступаючи перед переважаючими силами російської армії. Пишуть про перебування галицьких січовиків на Закарпатті і автори книги «Історія галицького стрілецтва» М. Литвин і К. Науменко: «Через день легіон прибув в Мукачево. Підпорядкований австрійській групі військ під командуванням генерала Гофмана, легіон зосередився в закарпатських селах Горонді і Страбичеві.

У останньому, до речі, проживав і мав господарство відомий галицький радикал із Збаражчини Яцко Остапчук, згодом представник Української Народної Республіки на Закарпатті. Отож приїзд сюди стрілецтва не був випадковим».

Можливо, що перебування галичан на Закарпатті створило ґрунт, на якому почали пізніше формуватися перші загоны місцевих січовиків. Однак це станеться не скоро. Лиш на початку 30-х років почав їх формувати Дмитро Климуш з Ясіня. Протягом тривалого часу Січ на Закарпатті також не була військовою організацією. Так, у 1932 році в селі Вишньому Студеному, що на Міжгірщині, виникла Січ, яка встановила тісні контакти з місцевим осередком «Просвіти» і брала участь в багатьох культурно-просвітницьких заходах, зокрема – провела вечір пам'яті українського Кобзаря Т. Г. Шевченка. Ініціатива першого карпатського січовика Дмитра Климуша була, звичайно, не до внодоби тодішній владі, і масового поширення в нашому краї січовий рух не отримав...

Питання про створення організації національної оборони «Карпатська Січ» стало з новою силою в 1938-1939 роках. У цей час на Закарпатті панувало велике політичне піднесення, яке можна пов'язати з наданням нашому краю прав автономії, а потім проголошенням самостійності Карпатської України. Молода незалежна держава не могла обійтися без власних збройних сил. Таким чином, самі перші січові загони виникли задовго до 1938 року, саме тепер починається єдинопартійна організація Карпатської Січі. Власні буржуазної Чехословаччини робили постійні спроби, щоб унеможливити процес становлення Січі нового зрелка. Юліан Химинець, який у той час був фактичним керівником ОУН на Закарпатті, у своїй книзі «Мої спостереження із Закарпаття» пригадував: «Під час мого перебування у Берліні... ми обговорювали створення і справу проводу Організації Оборони Карпатської Січі. Ми пропонували такий склад команди: командир Дмитро Климичук, його заступник – Іван Роман, секретар – Іван Рогач, пропагандовий референт – д-р Степан Росоха...». 19 листопада 1938 року в своєму щоденнику «Щастя і горе Карпатської України» В. Гренджа-Донський писав, що «зі зміною статуту, "Січ" перетворено в цілодержавну організацію і її повний титр значить Організація Народної Оборони – Карпатська Січ (коротко ОНОКС)». Пізніше уряд Карпатської України затвердив командний склад ОНОКСу. Організатори Карпатської Січі добре розуміли, що крім цього складу, який по суті був політичним, необхідно було сформувати і військовий, до якого повинні ввійти кадрові військові з великим бойовим досвідом. Членами штабу згодом стали Роман Шухевич-Щука, Зенон Карасак-Гарнавський, Осип Карачевський-Свобода, Іван Кедюлич, Гриць Барабан Черний, Юрій Лопатинський-Калина, Євген Врецьона-Волянський. У них за плечима були закінчені старі австро-угорські, німецькі, російські, чехословацькі та польські офіцерські школи і були вони старшинами в ранзі від чотара до полковника включно. Основою командного складу Січі становили галичани. Одним з перших на Закарпатті з'явився полковник Михайло Колодзінський-Гузар, без сумніву, один з найяскравіших постатей в історії Карпатської України. Карпатська Січ мала своїх радників, серед яких виділявся Роман Шухевич – майбутній генерал-хорунжий Української Повстанської Армії. На Закарпатті він діяв під псевдонімом «Щука».

Розвивати Січ можна було тільки на власні кошти, а їх уряд Карпатської України не мав. Августин Волошин прийняв єдино правильне рішення: просити допомоги грошми в українців, які проживали в різних країнах світу. Грошова допомога надходила від щойно створеного в Канаді «Комітету допомоги Карпатської України», ветеранів Січі, колишніх вояків Української Галицької Армії. Важливим було те, що уряду Карпатської України вдалося переконати населення в необхідності зміцнення Карпатської Січі. На початку 1939 року під час різдвяних свят карпатська молодь колядувала на користь Січі. В одному лише селі Синевир вони зарядували 1200 чеських крон. А таких сіл були сотні. Громада села Негровець перерахувала у фонд Карпатської Січі 572 крони. Урядова газета «Нова свобода» весь час публікувала прізвища людей, організацій, які перераховували свої заощадження на підтримку розвитку збройних сил Карпатської України. Допомогло і неукраїнське населення. Так, жителі Праги, Брно та інших чеських міст зібрали 100 тисяч крон.

Січ успішно розвивалася, незважаючи на всілякі перешкоди. Наприкінці 1938 року було утворено січові команди в Березному, Воловому (тепер Міжгір'я), Перечині, Іршаві, Рахові, Середньому, Тячеві і Хусті. У грудні 1938 року виникла жіноча організація у складі Карпатської Січі, яку очолювали Гисовська і Марія Химинець – дружина Юліана Химинця. Степан Росоха у своїй книзі «Соїм Карпатської України» писав, що «закарпатське жіноцтво вповні включилося до праці державної

звичайної на всіх підтинках закарпатського життя, включно Організації Народної Оборони "Карпатська Січ".

Чехословацький уряд боявся випустити з-під свого контролю Карпатську Січ, з тому намагався всілякими зусиллями зберегти свою опіку над нею. Він навіть не хотів надати на військові потреби 305 млн крон, та не дотримав слова.

22 лютого 1939 року інтерв'ю газеті «Нова свобода» дав колишній начальник Генерального штабу УГА генерал Віктор Курманович, який протягом 20-ти років проживав в еміграції. Йому було цікаво подивитися на процес утворення Карпатської Січі і на власні очі переконатися в тому великому піднесенні, яке вирувало на Закарпатті. «З великого захоплення самих січовиків, – говорив він, – з їх жертвенності приїхати до столиці на власний кошт і марширувати в найпоганішій несправді... з їх дефіляди я бачу, що цей народ за свою волю, за свої права готов пожити, готов віддати найдорожче... В рядах я бачив як найстаршу генерацію, що вилася билась по всіх фронтах, так і віддану, рідним націоналізмом перейняту, молодь. З їх обличчя можна вчитати тверду волю своєї незломності і боєвого духа воляцького лицарства...».

І дійсно, молоді і старі, чоловіки і жінки готові були стати на захист своєї мовної незалежної держави.

Для численних читачів Карпатська Січ відома тим, що вона дала бій військам фашистської Угорщини під час їхнього вторгнення на Закарпаття. Але мало хто знає, скільки боїв провели січовики задовго до угорського нападу. Як вже говорив вище, на перших порах Гітлер, заграваючи з Карпатською Україною, не давав згоду угорському урядові на її захоплення. Боячись прогнівити німецького фюрера, Міклош Горті та його оточення обмежилися засиланням на територію краю численних банд терористів. Побачивши, що чеські власті не приділяють належної уваги приборканню терористів, уряд Карпатської України дав наказ Січі захищати свої кордони. На Торунському перевалі з'явилися і польські терористи, які нерідко діяли спільно з угорськими. Вони настільки ускладнювали і без того напружену обстановку, що навіть чеський уряд був змушений видавати премії від 500 до 1000 крон тим, хто знешкодить терориста.

При штабі Карпатської Січі діяла власна служба безпеки, яка слідкувала за тим, щоб не потрапили до лав Січі угорські і польські шпигуни. Василь Гренджа-Донський з приводу цього писав: «Через границю перебіжить такий "утікач", або "грабінець – жертва польського терору", а опісля січова розвідка викриє, що то звичайний собі польський шпигун, диверсант, бандит-терорист, поліційний конфідент... Вже кількох таких пташків здемаскував спеціальний відділ команди». Василь Степанович не був впевнений, що «нема польських шпигунів і в самій секретній нашій так важкій організації...».

У 1938-1939 роках виникли численні конфлікти між січовиками і чеськими військами, були випадки побиття січовиків. З'явилися перші жертви. Так, 22 січня 1939 року були важко поранені два січовики, після того як один з чеських жангарів почав стріляти з кулемета. І як не погодитися з Гренджою-Донським, який писав, що «на січовиків чехи дивляться з найбільшою ненавистю».

Не було ніяких сумнівів у тому, що січовикам потрібна зброя. У січні 1939 року відбулися перші демонстрації з вимогами: «Січі зброю! Січі зброю!».

Велика робота була проведена січовиками по підготовці до виборів у Сойм. Від села до села, – писав С. Росоха, – йшли карпатські січовики, члени і не члени «Летючої естради», робили віча з рефератами і промовами. Вечером давали театральні вистави, які звичайно складалися: з короткого реферату, декламацій со-

лише до розуму, але також до почуття і серця та національної честі».

Житель села Синевир Субота В. І. розповідав про мітинг в М'ягір'ї, на якому виступив майбутній міністр Карпатської України Юлій Ревай: «Про їх приїзд на діваналися заздалегідь і прийшли цілою групою до М'ягір'я. Площа була розвішана синьо-жовтими прапорами. Багатотисячний люд дружно скандував «Слава Україні!», «Вже воскресла Україна!», «Слава батьку Волошину». Виступав Ревай, а в останнє слово взяв Іван Рогач. Ми знали, що він виконував обов'язки секретаря Волошина. Будучи чудовим оратором, він завершив свій виступ словами клятви: "Клянёмся, що все віддамо для захисту незалежної Карпатської України!". У 1942 році Іван Рогач був замордований фашистським гестапо в Києві.

15 березня 1939 року проходив історичний Сойм Карпатської України. У той час, коли на ньому обговорювались важливі питання і приймалися історичні документи, вже тривали бої з озброєними до зубів військами фашистської Угорщини. Цього ж дня військовий міністр Карпатської України Степан Ключурак підписав наказ про призначення полковника Сергія Єфремова командантом Карпатської Січі. Отримавши, в свою чергу, сформував штаб. Відомий дослідник історії Закарпаття, професор політології університету Дрексел (США) Петро Стерчо у своїй книзі «Карпатська Українська держава» з приводу цього писав: «Цей наказ був уже не так значущий і внутрішнього, як державно-правного характеру. З моментом видання цього наказу фактично майже нічого не змінилося... Полковник Михайло Гузар-Колоденський так, як і був до того часу, так і залишився на своєму пості й надалі та виконував, фактично, ті найважливіші обов'язки, що на нього поклала хвилина».

Михайло Гузар був душею оборони Карпатської України. Виходець з Буковини, досвідчений кадровий військовий, він всі свої знання і багатий бойовий досвід віддав справі захисту молодій державі. Без таких як він неможливо собі навіть уявити Карпатську Січ. Гренджа-Донський писав, що Гузар був мозком Січі. Ось яку він дав характеристику цьому відважному полковнику: «Його висока особистість завжди була мені імпонуючою – тепер просто його обожую. Палає ненавистю проти ворогів, його спокійно врівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашену відвагу...» Коли з 11 по 14 березня різко загострилася міжнародна обстановка, і ймовірно стало питання про відступ угорських військ, саме Гузар вимагав від Августина Волошина негайно вивести Січовики з території Січовиків. Він хотів окремі загони вислати на угорський кордон і там дати бій інтервентам. Прем'єр-міністр тоді вагався, він то надіявся на правдивість чехословенських обіцянок, то просив чеський уряд про військову допомогу. Проте це не стало зрозуміло, що ні Німеччина, ні Чехословаччина не допоможуть. Останнім рішенням було те, щоб допомогти Січі, сама зав'язала бої з січовиками. 14 березня полковник Гузар очолює оборону січового готелю в Хусті. Він декілька разів закликав Волошина про слабкі сторони оборони, просить підкріплення.

...Штурм готелю продовжувався. З шостої до дев'ятої години січовики героїчно захищалися. Юліан Химинець писав: «...Як тільки січовики появилися у касарні, чехи почали стріляти. Січовики відповіли вогнем 41 кріс та 90 револьверів. Їх сили були нерівні. Кілька разів чеське командування вимагало припинити бої, однак Гузар відповідав, що «ворогам січовики зброю не зложать». Тільки одержавши наказ А. Волошина, і то за умови, що зброю складуть не чехам, а прем'єр-міністру, Гузар віддав наказ про залишення готелю...

Саме полковник Гузар добився того, що уряд Карпатської України оголосив 14 березня мобілізацію до українського війська. 15 березня текст мобілізаційного заклику надрукувала газета «Нова свобода»: «Увага! Бувші військові старшини

підстаршини й вояки, голосіться. При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полк. Сфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові старшини, підстаршини й вояки, голосіться до головної команди армії, і тому нехай не буде ні одного вишколеного вояка, який би не зафігував свої прислуги своїй державі. Служили ми цісарям, всяким чужим президентам, то послужім тепер своєму народу. Вояки, вас кличе рідна держава».

Січовики роззброювали чеських жандармів і з їхнею зброєю йшли назустріч агресору. «Штаб Карпатської Січі озброює все нові і нові відділи, – писав С. Росоха, – і сотня за сотнею карпатських січовиків, з піснями на устах, відходять на фронт. Населення їх вітає окликами «Слава!», кидаючи їм під ноги квіти». В одній з популярних історій Карпатської України, що вийшла за кордоном, говориться, що навіть «одні січовики виявили подиву гідну відвагу й посвяту. В'язанками гранат вони знешкодували мадярські танки, а відібраними від ворога гарматками зістріляли кілька літаків».

Необхідно зазначити, що мобілізаційний заклик не у всі села дійшов своєчасно. Наприклад, в селі Лозянське, що на Міжгірщині, про нього дізналися лише тоді, коли вже йшли криваві бої з агресором. Житель цього села В. Пилипчинець розповідав про ті труднощі, які їм прийшлося перебороти перш, ніж вони відправились до Хуста. «Ми ніяк не могли зібратися в дорогу, бо чеські жандарми уважно слідкували за кожним нашим кроком. Коли одного разу ми сиділи в хаті місцевого жидка, обговорюючи ситуацію, що склалася, до кімнати ввірвалися жандарми з автоматами і на наших очах розстріляли двох односельчан-січовиків. Тільки наступного дня, вночі, ми таємно вийшли з села, і пішли в напрямку на Хуст, однак через деякий час нам стало відомо, що угорська армія вже захопила більшу територію краю».

Ворог захоплював місто за містом, село за селом. Навіки залишилися лежати на красному полі молоді хлопці-гімназисти, які разом зі своїм вчителем Голотою дали бій фашистам. Угорське командування, німецький консул не раз зверталися до президента Августина Волошина з вимогою негайно припинити опір. У відповідь на це консул фашистської Німеччини почув від полковника Гузара гідну відповідь: «В словнику українського націоналіста немає слова “капітулювати”. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!».

За різними підрахунками, загинуло від 2 до 5 тисяч захисників Карпатської України. Деякі історики намагаються звинувачувати в цьому А. Волошина, який, на їхню думку, не будучи реальним політиком, віддав наказ зустріти ворога із зброєю в руках. Безперечно, що опір, який здійснили січовики, хоч і був сильний, однак надій на успіх майже не було. Але ми не можемо не враховувати і того, що дуже великим було бажання цього невеликого клаптика української землі бути вільним, незалежним. Тим більше, що такою довгоочікуваною була свобода. Народ, який хоч трошки покуштував повітря свободи, буде за неї боротися до кінця.

Карпатська Україна стогнала під чоботом окупанта. Він захопив майже всю її територію. Останні захисники Карпатської України 18 березня покинули її територію. Одні йшли в Румунію, інші – до Польщі, але таких було небагато. Більшість пробились на Словаччину. Ті ж, кому не вдалося перейти кордон, змушені були повернутися у свої домівки, де їх угорці заарештовували. По-різному склались їхні долі. Поручник Федір Тацинець очолив партизанський загін, який ще довго наводив жах на окупантів. Коли даліше ведення боротьби стало неможливим, він повернувся в рідне село Келечин, де його заарештували і через деякий час розстріляли. Десятник Січі Федір Бобер тривалий час переховувався, врешті перейшов кордон СРСР і там загинув в одному з численних таборів ГУЛАГу. 18 березня 1939

ру, якого безжалісно до цього катували. Івану Баюру вдалося перебраться до Східної України і цим самим врятувати собі життя. Полковник Гузар був заарештований в селі Апша. В боях його поранили, і рана сильно кровоточила, що підірвало його сили. У такому стані він і потрапив до рук гортистів. Від полонених В. Гренджа-Донський дізнався, що угорські фашисти «зараз пов'язали їх, страшно збили і відвели до Сологвина... Тут всі сліди за ними пропали і ніхто їх більше не бачив. У Сологвині їх гонведи розстріляли».

Після жахливих катувань був розстріляний Зенон Коссак-Тарнавський.

Нелегкою була і доля тих, хто опинився в фашистському концтаборі Варнаш пош. Жахливі знущання, часті побої, придирки жандармів за будь-яку провинку. Недоліське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом...

Таким трагічним був кінець Карпатської України, трагічною була доля багатьох захисників. Але всі ці люди залишаться в пам'яті народу, бо справа, за яку вони віддали життя, була справедливою – захистити свій рідний край від чужоземних поневолювачів, наблизити нову добу і долю України.

ТРАГЕДІЯ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Кожен день віддаляє нас від тих страшних часів, які довелося пережити нашим предкам в роки фашистської окупації. А розпочалась вона щасливого і вільного життя нашої України – 15 березня 1939 року, коли Карпатська Україна стала незалежною і фашисти почали окупацію краю. Вона супроводжувалась численними арештами, вбивствами, катуванням мирних жителів.

Без сумніву, кожний із загиблих заслуговує окремого дослідження. Віримо, що настане такий час, коли буде це зроблено...

ХОДІННЯ ПО МУКАХ ВАСИЛЯ ГРЕНДЖІ-ДОНСЬКОГО

*Криваву казку ліною я
І розкажу її,
Вона полонить моє серце
І давить груди мені*
В. Гренджа-Донський
«Криваві казки»

У 20-30-х роках його ім'я було широко відоме на Закарпатті. Його твори друкували майже всі газети і журнали, та й не тільки на Закарпатті. В народі його творчість називали «Карпатським соловейком». Йдеться про видатного українського поета, письменника і громадського діяча Василя Степановича Гренджу-Донського (1897-1974). Однак достатньо було, щоб він очолив редакцію волошинської газети «Нова свобода», як вся його творча спадщина була фактично заборонена. Лише в останні роки життя в часописі з'явилися окремі скупі нариси про життєвий шлях поета, а окремі видання опублікували деякі його твори. Проте для масового українського читача він поки що маловідомий, якщо не сказати, що взагалі невідомий. Його твори майже ніхто не знає за кордоном, ніж на Батьківщині. Перебуваючи у фашистському концтаборі в березні 1939 року, В. Гренджа-Донський написав пророчі слова: «Що мій народ мене так скоро не забуде». Так, ми не маємо права допустити, щоб це трапилось, бо Гренджа-Донський – це наша слава і наша совість. Цей невеличкий нарис не претендує на всебічне висвітлення життєвого шляху Гренджі-Донського.

... йому розвинулася спроба писати тільки невеликий період в його житті, з березня до серпня 1939 року, коли народ Закарпаття переживав трагічну сторінку в своїй історії. Немало мук і страждань переніс і «Карпатський соловейко».

...15 березня редактор «Нової свободи» Василь Гренджа-Донський працював допізна, адже необхідно було підготувати в наступний номер газети матеріали засідань Сойму Карпатської України. Незважаючи на велике навантаження, піднявся раненько. Обстановка в Хусті 16 березня була якоюсь нервозною, навіть панічною. Всі кудись бігли, вулиці були переповнені народом. Від друзів дізнався, що угорці захоплюють міста, президент Августин Волошин терміново виїхав, а позиція Німеччини щодо вторгнення гортистів невідома. Разом з Юлієм Брацайкаком і Миколою Долинаєм – міністрами Карпатської України Василь Степанович дав згоду їхати до Будапешта на переговори з угорським урядом...

І як тільки виїхали в Тячів, то відразу в очі кинулись угорські прапори, які були розмішані по місту. Проїхали ще декілька сот метрів... І раптом машину зупинили. Підійшов чеський солдат і наказав вийти. На протест Брацайка, що вони є представниками суверенної держави, заявив, що «ніякої української влади не визнає». Гренджа-Донський та його товариші були заарештовані. Найгіршим було те, що їх передали в руки угорських терористів, і вже 21 березня Василя Степановича, незважаючи на хворобу (він простудився), повели на перший допит. Гренджа-Донський був занадто відомим на Закарпатті, адже протягом 20-річної журналістської і письменницької діяльності показав себе як полум'яний борець за незалежність свого народу. А тому не було необхідності приховувати своє ім'я і погляди. Угорці швидко зрозуміли, хто знаходиться в їхніх руках. Перебуваючи в тячівській тюрмі, Василь Степанович дізнався від новоприбулих товаришів про звірства, які зногть окупанти на його рідній землі. Не сумніваючись, що і йому не минути катувань, а врешті-решт і розстрілу, вирішив написати і передати рідним останнього, прощального листа. Звертаючись до своєї дочки Зірки, Гренджа-Донський писав: «До тебе моє останнє слово, дорога моя донечко, люба Зірко! Найдорожча дитино моя! Не плач за своїм батьком, а носи голову гордо, високо. Твій тато не злодій, не грабіжник, але пострадав за велику, святую ідею визволення свого народу... В ціле своє життя присвятив нашому народові, не раз покривдив і вас – свою сім'ю, але вірив, що ви всі перейняті тією святою ідеєю, що й я. Почавши від маленької дитини, я старався зацепити в тобі любов до свого народу, а велику нещасність до наших ворогів...

Ти вже знаєш про Україну, знаєш ті наші милозвучні пісні, що вічно живуть. Добре знаєш, за що вмирали наші батьки, за що боролось наше славне Запоріжжя і за що боролась наша молодь. Тому ти зрозумієш, за що згинув і твій батько... Врочка моя люба, єдина! Десь перед кількома роками подарував я тобі переплетену мою авторську книжку, а до неї вписав тільки чотири рядки:

*Хоч би і чорною була
Твого життя сторінка,
Ніколи, доню, не забудь,
Що ти є українка!*

Врній собі ці рядки в пам'ять і ніколи їх не забудь. Хай твоє серце кипить ненавистю до тих гнобителів нашого народу, що брудною ногою вступили на нашу святу землю і чоботом задавили нашу вимріяну волю...».

Та чорна коса смерті обминула волелюбного письменника. Йому доведеться витерпіти страшні муки, коли фізичні знущання будуть чергуватись з моральними образами.

Тільки на дев'ятий день ув'язнення дружина Василя Степановича – Маруся дізналася про місцез перебування її чоловіка, а це через два дні, 26 березня, вона дісталася побачення. «За хвилину слідчий увів мою жінку і дочку до мене, – згадував Гренджа-Донський, – можете собі уявити те привітання! “Васильку”, а другий голос “Таточку”... Дочка і Маруся були щасливі, зі сльозами в очах стояли біля мене...»

Незважаючи на те, що зустріч була короткочасною, всього декілька хвилин вона миттю зробила його бадьорим. А це було дуже важливо для нього в ті важкі часи його життя.

Перебування в тячівській тюрмі супроводжувалося численними допитами. Один із них, 4 квітня, тривав з 13-ї до 21-ї години. Так пройшов місяць. А 15 квітня наказали приготувати речі і вийти з камери. Спочатку промайнула думка про його звільнитись, але через деякий час марні сподівання розсіялись як солодий сон. «Пов'язано нас так, що Ревая подав ліву руку, я подав праву, положив на руку Ревая, жандарм сильно зв'язав ланцюгом, відтак на наші руки положив Маруся, далі Тарканій і нас чотирьох зв'язано настільки, що нам руки посиніли, що й в'язодкою замкнено... Так мали перевести нас до Кривої».

Василь Степанович ще тоді не знав, що в селі Крива був щойно організований концтабір і що саме там доведеться перенести пекельні муки. Знущання почалося як тільки вони переступили територію табору: «Відтак наказали нам сісти, але так, щоб ряди були наче за лінією, нашкаповані вздовж і впоперек. Ми мусіли сидіти з витягненими шиями, з підложеними під себе ногами “по-турецьки”. Повернутись до сусіда або розмовляти було суворо заборонено. Хто нагнувся назад чи вперед і порушив лінію, до того жандарми підійшли і вдаряли рушницями, в такому випадку в груди як не просто в зуби, або копнули чоботом у бороду». За 3 днів перебування в Кривій «нас так вимучило отаке незвичке сидіння і побиття, що ми всі виглядали наче мерці». Наступали інколи хвилини, коли ув'язнені бажали собі смерті. Але, мабуть, сама доля бажала їм вижити, щоб вони змогли повідомити нащадкам про пережите. Не випадково, що Василь Степанович написав сотні віршів, в яких відкривалися злочини фашистів. Кожна його поезія має документальну основу, поет-громадянин нічого не видумував:

*Вішали бійців на верби, зв'язаних, вниз головою,
як нещасні омлівали – поливали їх водою,
цигарками припікали, різали їм ноги, руки,
полоненим черева пороли ці звірі, падлюки!
Людям викололи очі, відрубали ніс і губи,
прикладами і штиками вибивали з рота зуби,
врешті, як не розстріляли, то живими пов'язали
й кинули у Тису... або живими поховали...*

Кожний день приносив все нові й нові сумні вістки. Глибоко переживав вони мучильницьку смерть своїх земляків Федора Тацинця, Степана Фігури і Якова Івановича Кальницького, яких закатували у Воловім. Саме в такі важкі хвилини свого життя його рукою були написані сумні рядки:

*Я не в силі описати ті знущання, ті всі муки,
Що нова орда дала нам й терористи, ті звірюки!
Злочини, вбивства дикі, варварські, брудні, погані,
Ані соту часть із того описати я не в стані,
Описати біль і горе, змалювати ту руїну.
Що зазнала та нещасна Закарпатська Україна.*

19 квітня Гренджа-Донський був переведений до концтабору Варюданопш, який був утворений на території фільварку Дежефія, що за 18 км від Ніредьгази. Умови проживання тут були надзвичайно важкими: «На цементній долівці солома стара, перетерта, порохана, її замало, тільки для сміття. Для людей з хворими легенями – це просто смерть...». Не дивно, що багато ув'язнених захворіли і коли з'явився лікар, то на огляд записалося 350 чоловік, і серед них Василь Степанович. Ув'язнених постійно виводили на допити, які відбувалися на першому поверсі. Звідти весь час доносилися крики і зойки, а нерідко людей приносили до камери непритомними. Саме тоді, користуючись шифром, про який знав він і один з товаришів, ослаблений поет напише:

*Биття, тяжкі побої, муки
Приймаєте, мої брати...
Не люди це, але гадюки.
Кати, прокляті кати.*

Терплячи знущання і муки з своїми товаришами, Гренджа-Донський не перетворився в слухняного раба. Цікавий факт наводить у своїх спогадах Юліян Химиченко: «Одного дня, під час обідньої перерви прийшов до нас мадярський генерал, ставши здалека від нас, і питає: "Чи маєте якусь скаргу". На це раптом устав письменник Василь Гренджа-Донський, зробив кілька кроків до дверей, а потім почав голосно генералові говорити. Той з незадоволенням слухав його... Виявилось, що письменник виступив в обороні катованих. Він сказав мадярові, що дивно йому, як у державі, котра претендує на культурність в Європі, можуть діятися подібні речі, як катування невинних людей, що лише виконували директиви свого легального, визнаного всіма державами Європи, уряду, щоб цих людей бити і катувати».

Як і слід чекати, вже наступного дня Гренджу-Донського викликали на допит:

«Боліло тебе тоді, коли інших били?» – запитав мене.

«Та правда, що боліло, це ж мої брати».

«Так?! – обурився бандит. – То нехай тебе болить тепер!»

Відступивши взад, потім розігнався і так мене копнув чоботом у шлунок, що я летів до другого кута, перекинувшись кілька разів...».

Червень закінчувався, а повідомлення про звільнення так і не приходило, і лише 26 червня прийшла, здавалося б, довгоочікувана воля. 5 липня окружний військовий начальник м. Хуста Голлоді підписав посвідчення, згідно з яким В. Гренджа-Донський – кол. редактор, роджений греко-католик, жонатий, хустський мешканець, ставився під поліцейний нагляд. Пояснювалось це тим, що, як говорилося в наказі, «поведінка названого загрожує порядку і внутрішньому спокою і публічній безпеці країни».

На початку серпня Гренджа-Донський одержав дозвіл на переїзд до Ужгорода, а вже 6 серпня нелегально перейшов кордон Словаччини. Ходіння по муках закінчилося. «Я на волі!.. Словаччино, люба Словаччино, в тобі я почувуюсь, як вільний бігач! Ти стала мою другою Батьківщиною, за що я вдячний тобі на ціле життя!».

На Словаччині видатний письменник жив до останніх днів свого життя. Але всі ці роки він думав про рідне Закарпаття, про народ, який прагне свободи:

*Але я вірю, що колись
Окови він пірве.
На своїй прадідній землі
Свобідно заживе.*

...у Карпатській Україні ми відносимо Олександра Блестіва – хустський студент, який віддав своє життя за свободу рідного краю.

О. Блестів був одним із ініціаторів створення загонів карпатських січовиків у Хусті. Після окупації був заарештований. Угорським властям цей молодий студент завдав чимало клопотів. Уже один той факт, що його тримали в камері однієї з банд, засвідчує особливу увагу до його постаті. Василь Гренджа-Донський детально описав останні дні життя цієї мужньої людини. Тож надамо слово першому літописцю Карпатської України: «...Блестіва мадяри арештували, відвели до в'язниці і замкнули до одинки. Днями "вислуховували". При таких "допитках" один його кілька разів денно, били навіть ті вояки, що були завжди нові, свіжі і приносили на заміну варги до в'язниці. Це тривало тиждень... Бідного хлопця ці бандити так побили, що оглух і з вух текла йому якась речовина».

Завдяки спогадам Степана Маріконя – колишнього січовика і в'язня угорського таборів, з'явилися нові факти про Олександра Блестіва.

Степана Маріконя викликали на черговий допит. Коли жандарм відчинив двері камери, то Степан Маріконь одразу зауважив верстат-циркулярку для пилання дрів. Поблизу молодий хлопчина. Увесь одяг і стіни камери в крові. Не думавши ніхто, як люди, що вважали себе представниками культурної нації, могли пилати дроба пилати живого хлопця. Кров цебеніла, а він все одно мовчки дивився в своїй каган. То був Олександр Блестів.

Розлючений угорський офіцер вереснув:

- Ти, собако січовицька, йди і пооблизуй кров. Стіни мають блистіти.
- Я не заслужив такого ставлення до мене, пане офіцер...
- Ти ще огризаєшся! Йди і роби, що тобі кажуть, бо пошматуємо...
- Я не буду.

Побачивши, що Маріконь став, немов вкопаний, вихопив багнет і з усієї сили вдарив його вище коліна. Знепритомнівши, впав.

Більше побратими не бачились. Блестіва одвезли за місто і розстріляли. Пам'ятаю тільки, що в камері, де він провів останні години свого героїчного життя, знайшли на папірчику кілька рядків: «Я, О. Блестів, з Хусту, умираю за те, що люблю свою Україну...».

ТРАГЕДІЯ В ТІШНІ

Березневої ночі 1939 року на околиці Волового у глухому урочищі Тішні трагично закінчилася крита автомашина. Місяць упав за гори.

– Виходьте, русинські свині!

Жандарми стали півколом. П'ятеро в'язнів, хитаючись, вивозили з машини

– Шикуйтеся!

Їх відтіснили до урвища. Жандарми підняли зброю.

«Не спішіть, – наказав старший офіцер. – Порозважаємося...»

І почав шикувати в'язнів по-своєму. Стояли щільно, один за одним. «На кожну одну кулю», – наказав старший.

Розмова велася угорською, і Федір Григулич, який виріс на Пряшівщині, розумів її добре. Підштовхнув ногою Степана Фігуру, відхиливши голову бік. В ту хвилину пролунав постріл, в'язні покотилися вниз. Федір відчув: потилиця морує кров. Очі закриваються. Зібрав останні сили, скотився у воду. У Ріці була повільна Швидкоплинна течія підхопила його і понесла. За кривулею вчепився за камінь. Ждати довелося недовго. На поляні під урвищем зажеврели ліхтарики. Потім почалася стрілянина. Черги з автоматів по лозняку, по камінню.

...все стихло, пішли на берег. Густий буковий ліс, урочище Козий. Обдираю-ть прештантське лахміття, цілу ніч поїли у напрямку Волового, намацуючи руками стовпи. На світанку підчув запах диму. Загавкали пси...

Коли приходив до тьми, бачив над собою незнайомих людей. Жінок, дітей, чоловіків. Вони поїли його настоями з цілющих трав, молоком. «Сховайте мене в дні...» – просив. – Бо всю вашу сім'ю розстріляють», – і закривав очі.

«Небораче, нікому тебе не віддамо: не візьмемо гріх на душу», – казали Клевці. Чесні люди всіюди є.

І почали розповідати, що твориться у Воловому. На другий день після розстрілу вранні жандарми нищпорили по хатах, розстрілювали людей, на яких показували місцеві салашисти. Усіх, кого вдалося піймати. Зайшли до корчми, поклали на прилавок золоті зуби, золоту обручку із відрізаним пальцем. Люди впізнали: це була обручка вчителя горожанки Степана Фігури.

«Мене розстрілювали разом з ним», – сказав Федір і знову закрив очі.

Не завжди, погід вечір він втрачав свідомість. Рана на потилиці почала загни-тати. До воловського лікаря Мартона пішли жінки. Він володів угорською, лікував різних панів. Але, як і раніше, люди йому довіряли. Вибравши годину, коли у кабінеті нікого не було, жінки розповіли йому про пораненого. Мартон дав ліки, бинт, розпо-вів як лікувати. Однак піднятися до зимівки відмовився. Це налякало Клевців: чекали жандармів. Федора сховали на горищі, дітей та жінок відвели у село до родичів. Та Мартон виявився людиною чесною: жандарми нічого не дізналися. Промайнули тиж-ні, місяці. Федір Грегулич познайомився з чабанами, лісорубами. Влітку переодягнув-ся у вуйона та холошні, взяв на плечі бесаги, подякував Клевцям і разом з воловськи-ми заробітчанами через ліси і полонини подався на Пряшівщину.

По-різному склалася доля учнів Міжгірської горожанки, яких виховували вчи-тель, розстріляні у Тішні. Терновим шляхом пройшов хлопчик з Лозянського Ва-вочин Долин. Ще неповнолітнім перейшов кордон, опинився у сталінських табо-рах, воював проти фашистів у складі Чехословацького корпусу Людвіга Свободи. Андрій Субота із Синевіра, пройшовши складний життєвий шлях, потім вчителю-вав у рідному селі. Чимало хлопців, шукаючи захисту на Великій Україні, назавж-ди залишилися у сибірських таборах. Срібна Земля відкрила свої обійми тисячам вояків, яких переслідував польський режим.

Степан Фігура втік на Закарпаття, рятуючись від репресій польських понево-ленців. Яків Завальницький – східняк. Втік з Великої України, рятуючись від го-лоду і сталінських таборів. Хоч вони й не були уродженцями Срібної Землі, але віддали їй найкращі роки свого життя. Емігранти-інтелігенти вчили дітей бідних фермошників грамоті, волелюбству, любові до неньки-України. Завдяки їм горяни повідомили, що тільки возз'єднання з Великою Україною може принести їм ща-сливо майбутнє. Це ж завдяки їм в 30-х роках на Закарпатті таким високим був національний дух, що визріли умови для створення суверенної української дер-жави – Карпатської України.

Навколо С. Фігури та іншого емігранта, доктора Дудикевича, згуртувалась про-гресивна інтелігенція Волового. Жилося їм нелегко, бо проугорськи настроєні люди постійно переслідували їх. Василь Гренджа-Донський того часу записав у своєму щоденнику, що Дудикевич дуже часто одержував листи з погрозами: «Завтра вечір помреш!». Підпис завжди був один: «Чорна рука» (мадярською). Аналогічні листи часто надходили і С. Фігурі.

Вчитель-пенсіонер А. Субота до цих пір зберігає свідоцтво про закінчення воєни, яке йому виписав Степан Фігура. Вабить зір красивий почерк цієї людини.

риш він спокійно, розважливо, і голос його завжди стався мені назавжди».

Про С. Фігуру В. Гренджа-Донський писав, що «був він першорядним педагогом, серед молоді надзвичайно любленим. Третину своєї платні роздавав своїм ученикам, утримував кількох здібних хлопців в інтернаті на свій кошт». Те ж саме наш знаменитий земляк пише про Я. Завальницького, який «допомагав, де тільки міг, позичаючи гроші з своєї платні селянам не те що без проценту, але в бідності і сам капітал йому бідні селяни не повертали». Із наведеного видно, що ці люди користувались великим авторитетом у населення (такого б теперішнім словом доброго, розумного, вічного).

Так поповнювалась новими людьми Волівська Січ, командантом якої був і такий пан Фігура. Він добре розумів, що вона конче потрібна, бо сусіди-агресори точили зуби на молоду Карпатську Україну.

Діяльного Фігуру часто бачили і в інших населених пунктах. До дорученої справи він ставився найсерйознішим чином, як і його товариш Завальницький, котрий був «добрий українець і добрий патріот, населення його обожнювало», написав Гренджа-Донський. Хоч велетнем він не був, тим паче, що на одній руці не мав двох пальців і був горбатий.

Безпосередньо Фігура не брав участі в бою на Красному полі, але був у центрі всіх подій оборони і відступу січовиків. 15 березня вони прийняли нерівний бій з фашистами і відступили, а через деякий час у Воловому з'явилися угорські кав'ярська. Січовикам доводилось скрутно, бо в населених пунктах їх зраджували «сидярони», аби вислужитись перед новою владою.

Згодом Фігуру і Завальницького було заарештовано. Гренджа-Донський пише: «...почали під смерть катувати. Крик і зойки було чути на ціле село. Тримали майже тиждень і щодня прийшлося терпіти пекельні муки. За останні дні були вже чути тільки слабкі, хриплі голоси».

Гортисти були майстрами катувати. Василь Степанович пише, що люди розкачували, як під солом'яником Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жила спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка д-ра Фігури.

...Прекрасно вмерти за щастя свого народу. Саме за це віддали своє життя С. Фігура і Я. Завальницький...

БЕЗСТРАШНИЙ СІЧОВИК

Донедава про Федора Тацінця на Верховині майже нічого не знали. Пам'ять про нього збереглася хіба що в старожилів Келечина та родичів, які живуть тут. Все почалося з прийняття Міжгірською організацією НРУ рішення про увічнення пам'яті патріотів, загиблих під час угорсько-фашистської окупації. Стало відомо, що біля Соймів в березні 1939 року були розстріляні чотири невідомі герої. Вирішено на місці страти встановити дерев'яний хрест і провести громадську панашаду.

...Гарного сонячного дня на місці їх розстрілу зібрався багатотисячний гурт людей. Виступили активісти Руху... отець Михайло Данилаш відслужив панашаду. Згодом біля хреста запалили свічки, як це з давніх-давен повелось у християн.

Ким же був Федір Тацінець? Народився в селі Келечин Міжгірського району. Успішно закінчивши школу, вирішив продовжити навчання в Ужгородській учительській семінарії. Був зарахований і без перешкод провчився до третього курсу. У другій половині 20-х років захоплюється політикою. Немаловажну роль відіграло його знайомство з однією з організаторів ОУН на Закарпатті Стефанією Новаківською. Через деякий час він отримав від неї перше нелегке і ризиковане доручення.

жінки – здійснити замах на Симона Сабову, людину проугорської орієнтації, москвофоба, «Україножер» – таку характеристику Сабову дав Василь Гренджа-Донський.

Стефанія Новаківська була засуджена на п'ять років, а Тацінець – на один рік позбавлення. Однак через деякий час, у березні 1931 року, найвищий суд затвердив вирок С. Новаківській, а Ф. Тацінцю збільшив кару з одного року на три роки тюрми.

Іосип Руцак пригадував, що Тацінець, «як вийшов з тюрми, не міг студувати, вимуш робити дома на господарстві. Ми з ним нав'язали стосунки і він з нами узяв представлення, як правило, любовника моєї сестри». Ці вистави організувала «Просвіта» в Міжгір'ї. Про те, що Тацінець брав активну участь в роботі міжгірської «Просвіти», писав і колишній просвітянин із села Ізки Степан Бобинець.

Березень 1939-го... Мабуть, не знайдеться на Закарпатті людини, яка б не знала, що відбулося цього місяця. На засіданнях Сойму прийнято історичної ваги документи (причому все відбулося одного дня), агресія угорських фашистів і опір їм у бою Карпатської Січі, а потім трагедія Карпатської України. Чи не забагато на один місяць, а якщо точніше, на один день, 15 березня?

Відомо, що Федір Тацінець взяв участь у боях. 14 березня, наприклад, він очолював загін по захопленню місцевого готелю в Хусті. Ю. Химинець писав: «...Ані Тацінець, ані Довгопільський не можуть дістатися до гостиниці, зате Довгопільський займає хату з одного боку площі, а Тацінець – з другого, тільки чехи групу останнього розпоростили, і він з рештою відстрілювався з-поза будинків». А вже наступного дня йтимуть криваві бої з угорським військом. Січовикам довелося воювати і проти чехів, і проти гортистів. Так би мовити, воювати на два фронти. І це є доказом того, що чехи не хотіли насправді визнати законний акт проголошення 14 березня незалежності Карпатської України. Коли стало зрозуміло, що агресія угорського вояцтва неминуха, Карпатська Січ дала бій... 15 березня відбулися зашкелі бої слабоозброєних січовиків проти переважаючих сил фашистів. Почалася трагедія Карпатської України.

Переконавшись, що дальший опір неможливий, захисники молоді держави термінами групами почали переходити кордон. Одні пішли в Румунію, інші до Польщі, а деякі подались у гори, аби продовжувати партизанську боротьбу. До останніх належав і Федір Тацінець, який із своїм загonom опинився на Воловеччині. 16 березня відбулася остання зустріч В. Гренджі-Донського з Тацінцем:

«Зустрічаю Федора Тацінця... Знаюмлю його з своїм планом, а також звертаю увагу на саму вузьку, стислу долину з другого боку Гуцульщини – від Брустур до Бовди. Коли доступ від Требушан з одного боку, а від Брустур, з другого, буде пошкоджений, або бодай на кільканадцятьох місцях добре забарикадований надрубаними деревами, то для мадярів гуцульська котловина стане недоступною, хоч би на деякий час. Стискаю руку земляка Тацінця і прощаємось...». Більше не бачились. Василь Гренджа-Донський був заарештований і опинився у фашистському концтаборі, де і дізнався про смерть свого товариша. Загін Тацінця ще тримався в горах. Окремі групи борців, очолювані Степаном Росохою, Миколою Крупою та іншими, не змирились з окупацією. Саме про них так багато говорилось на розширеній раді НРУ в Хусті, присвяченій річниці Карпатської України. Сучасні історики не мали точних відомостей про те, як і де загинув Тацінець. Помилки допущився і львівський вчений Богдан Якимович, який у своїй статті «Карпатська Україна» писав, що «довго воювали стрільці на Воловеччині під командою поручника Федора Тацінця, який сам загинув у бою».

Тацінець у бою не загинув. Угорська адміністрація оголосила, що всім січовикам, які припинять боротьбу, буде надана амністія, і Федір вирішив повернутися

бель...». Так сталося і з нашим героєм.

Через деякий час він був заарештований і відправлений до Волового. Разом з ним були ще три січовики. Два з них – галичани, а один з Торуня. В. Гренджа-Донський пише: «Ув'язнених січовиків по дорозі били рушницями та палицями. В селі Соїми бачили їх селяни ув'язаними, пов'язаних один до одного, збитих так, що їх обливала кров». Тепер на місці страти – густий ліс, а навколо височать прекрасні архітектурні споруди санаторію. А тоді...

Наступного дня молоді хлоп'ята прибігли на місце злочину, скошеного фашистами. Серед них був і Еміл Медвідь, який сьогодні розповів про те, що він бачив і саме – труни чотирьох страчених.

Про це писав і В. Гренджа-Донський: «Збитих січовиків завели до того лісу і на одній полянці розстріляли всіх чотирьох...». Видатний закарпатський поет глибше переживав смерть свого побратима. З боєм у серці він писав: «Тацінци в Соїмах спіймали, збиткували цілу днину, покатованого вбили і закопали мов здохлину...»

Про розстріляних в Соїмах січовиків створювалися легенди. Вони свідчать про популярність в народі січовиків, зокрема Федора Тацінца.

«Люди знайшли в лісі в ганебний спосіб замордованих січовиків. Виконали їм спільну могилу та з синьо-жовтими прапорами славно їх поховали. Один прапор поставили на їхню високу могилу. Про цей похорон довідалися мадяри і винесли тих, хто відважився похоронити січовиків. Про те знайшлася жидівська жінка-творця і видала, до речі, зовсім невинного селянина. Мадяри відвели його на ту могилу і розстріляли. Вмираючи, селянин так голосно крикнув: «Слава Україні, що жид-зрадник оглух, а мадяри попадали на землю!» (Ю. Химинець. Мої спомини про життя із Закарпаття).

Ця легенда нагадує одну з численних казок, якими з давніх-давен славився наш край і народ. Ми, молодші нащадки безстрашного січовика Федора Тацінца, який віддав життя за незалежність рідної держави, повинні його відносити до наших героїв. В людській пам'яті він буде жити вічно. Як писав поет:

*Тож пам'ять – теж історія своя,
як подруга надійна аж до скопу:
це шлях і час, ім'я і течія,
І стежка, що виводить із затону.*

ОСТАННІ ДНІ КАРПАТСЬКОГО ПРЕЗИДЕНТА

*Хто не знає свого минулого, той недостойний
свого майбутнього, Хто не шанує видатних
дей свого народу, той сам недостойний пошани*

Максим Рильський

ВІДПОВІДАЛЬНЕ ЗАВДАННЯ

Закінчувався 1944 рік, Друга світова війна вступила в свою завершальну фазу. Четвертий фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям його вже було спрямований на Європу. Попереду багато запеклих боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець – знали, мабуть, усі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Яке ж завдання було покладено на нього?

знавство, перед ними мав виступити не хто-небудь, а сам генерал Ковальчук, командант департаменту. Прийшов своєчасно, пріштівася і зразу перейшов до справи: «Наші непереможні війська вступають в загарбану фашистами Європу. Ший ідець. Це знаємо не тільки ми, але і тисячі фашистських злочинців та їх прислужників. Вони намагаються втекти від заслуженої кари, а ми цього допустити ніяк не можемо...».

Проїшла якась мить, і генерал виклав на столі фотокартки й почав називати прізвища тих, хто на них зображений: Ревай, Долинай, Клочурак, Перевузник...

«А ось на цю особу, – сказав він, – зверніть особливу увагу. Це Августин Волошин – колишній президент Карпатської України, який вірою і правдою служив фашистам. Ми маємо достовірні відомості від наших людей у Празі, що він працює ректором Українського Вільного Університету, і врахуйте ще одну обставину... – ним цікавиться Москва».

АРЕШТ

Перше знайомство Августина Волошина з НКВС відбулося 11 травня 1945 року. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архіву (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали бумагу, згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячися арешту. Таке було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недремне око» НКВС уважно слідувало за кожним його кроком, а біля будинку, де він мешкав, постійно чергували енкаведисти.

...Біля будинку № 11, що під Ліпками, зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера НКВС. Проїшла мить – і капітан Шибайлов (так звачи смершівця) вже відкривав двері будинку. Перекоаний в тому, що виникло якась непорозуміння, господар показав йому документ і сказав, що його вже неслухано і звільнено. Офіцер запевнив, що турбуватись не потрібно, залишилися ледькі формальності, і незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до Делострелецької вулиці, колишній президент зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вивіски, яка б про це говорила, на будинку не було.

Чи мали хоча б загальне уявлення ці «рицарі плаща і кинджала», кого вони щойно арештували? Вони не «сушили» собі цим голову. Перед ними стояв той, хто в 1939 році очолював Карпато-Українську державу, територія якої, як вони звачали, служила плацдармом для нападу на СРСР (зазначимо, що це питання нині дискусійне, і серед істориків єдності у відповіді на нього поки що нема). Цього було достатньо. Був наказ про його арешт, і, намагаючися якнайшвидше виконати «відповідальне» завдання, вони навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Без цього можна було обійтись. Справу ускладнювало й те, що Августин Волошин був громадянином Чехословаччини, суверенної держави. Але і на цю обставину «людолови» теж не звернули уваги.

Перед ними стояв доктор теології, ректор УВУ в Празі, автор кількох десятків книг, підручників і навіть збірників казок для дітей. Перед ними стояв один із засновників «Просвіти», який за 20 років чехословацького режиму зробив більше для піднесення національної самосвідомості краян, ніж десятки діячів до нього. Стояла людина високого інтелектуального розвитку, знавець багатьох іноземних

Людей у формі НКВС така сторінка біографії Августина Волошина мало цікавила. Перед ними був «фашистський злочинець», якого вимагала Москва... Операція по «викраденню» Волошина трималася в таємниці, тим більше, що про колишнього президента знав весь світ. І здавалося б, що не знайдеться людини, яка коли-небудь розповіла б про останні дні карпатського президента. Та не так сталося...

У 1948 році в Німеччині були опубліковані спомини Івана Мондича (І. Совавірського) «Смерці. Год в стане врага». Автор у 1945 році працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Подаємо фрагмент з цієї унікальної книги:

«Приїхало авто капітана Шибайлова...

– Здоров, Миколо! – Шибайлов усміхався, його сите рожеве лице промовило щодоволеним, що успішно виконав завдання. – Пізнаєш?

Я подивився в бік кругленького монсеньйора, що виступив з авто.

– Волошин?

– Так, це він. Ваш колишній президент.

Старий Волошин якось непритомно подивився у мій бік. Мабуть, він напевно щось бачив мене. Його погляд блукав десь далеко, в невідомих краях.

– Кудя смотришь, поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова ніби байдуже.

– Ну валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в бік, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив його прикладом у спину...»

ЛЕФОРТИВСЬКА ТЮРМА

Через якийсь час Августина Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиночок Лефортивської тюрми. Що ж являла собою ця твердиня НКВД?

Споруджена ще при царизмі, ця тюрма була закрита в 1917 році. Однак в 1935 році Сталін помістив в ній вищий командний склад армії на чолі з Тухачевським і відтоді вона існує до наших днів.

Відомий розвідник Леопольд Треппер, який у свій час мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх спогадах «Велика гра» пише: «Споруджена нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Акр на Середземноморському узбережжі Палестини... Зсередини тюрма нагадує цирк – три поверхи колонних галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині – великий, пустинний планувальний зал, звідки можна наглядати за всіма поверхами».

Колишній військовий прокурор М. М. Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він знаходився: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито змішним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалось. Цілодобово горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стіни наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий залізничний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва, при вході в камеру, прикріплений металічний унітаз, а поряд – водопровідний кран і маленька раковина. Стіни на півтори метра зафарбовані густию зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... У камері холодно. Всього 6-7 градусів тепла. Довго

...вир, намагавшись зм'якшити згрітись...».

На час арешту А. Волошину сповнилося 70 років. Можливо, в читачів промайне думка, що похилого віку людина знаходилася в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо вас розчарувати – вік для ув'язненого не був спасінням. Члени мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки, і коли через дві доби (!) він повернувся, то сусіди по камері його не впізнали: «Виглядав він дуже погано. Лице землистого кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які поврану належали йому як каноніку. До речі, слід зазначити, що коли на прохання вчених УЖДУ з Москви вислали в їх тимчасове користування «Особову справу Волошина», то з тих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М. Ушовим, який писав, що співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, дуже обмеженими і охопаними до грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість».

СЛІДСТВО І СМЕРТЬ

Почалися допити... перший, другий, третій. По тюремному коридору Лефортівської тюрми йшла людина. Хто її знав раніше, відразу помітив би, як різко вона змінилася. Августина Волошина вели на черговий, четвертий допит. Він виявився для 70-річного колишнього президента останнім. Про що він думав? Можливо, промайнули в думці березневі дні славного і трагічного 39-го, коли була проголошена незалежність Карпатської України, а може, пригадалися слова перестороги Юліана Ревая, який колись у Празі, квітневого дня 44-го, розмовляючи з президентом, сказав: «Отче Президенте, просимо Вас, не залишайтеся у Празі. Ми Вам допоможемо виїхати». На всі умолювання друзів виїхати Августин Волошин, як правило, відповідав: «Я не можу і не хочу... я не відчуваю за собою ніякої вини». На жаль, ми вже ніколи не будемо знати, що думав президент, йдучи на останній допит.

Після чергового, четвертого і останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося і його перевели в Бутирську в'язницю. Ми не знаємо істинних причин смерті, яка наступила на 52-й день після арешту. Ми можемо тільки здогадуватись, бо які методи використовували слідство Дзержинського – добре відомо. А що стосується здоров'я А. Волошина, то, ще проживаючи в Празі, президент часто звертався по допомогу до лікарів зі скаргою на серце, але на час арешту стан його здоров'я був задовільний. Мабуть, допити, які тривали по шість годин на добу, то вдень, то вночі, підірвали здоров'я 70-річної людини. Та й моральної шкоди цим було завдано чималої. Смерть наступила 11 липня 1945 року (М. Болдижар дотримується іншої думки – 17 липня). В особовій справі Волошина була поставлена крапка на 111 сторінці.

Представники радянського уряду, які несуть пряму відповідальність за смерть А. Волошина, повідомили президента Чехословаччини Е. Бенеша, що Волошин помер 17 липня 1945 року на параліч серця.

Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: «Моїм правилом в житті було: працюй... працюй до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, працюй на користь твого народу і для блага Вітчизни, дорогої тобі...». Ці слова мав повне право сказати і Августин Волошин. Але те, що не сказав він, сказали про нього його друзі.

відлику діяльності карпатського президента: «Як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин – наша новітня історія. Був він пробудником в тяжкі часи національних утисків і з його іменем зв'язане наше національне пробудження. Такий муж заслужив, щоб його іменем назвали найкращі площі і вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час...».

А може такий час вже надійшов?!

ХТО НАМ ДОПОМАГАВ

У Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Польський уряд негативно поставився до цього акту і почав вести консультації з урядом Угорщини про спільний польсько-угорський кордон. Коли про це стало відомо, в Галичині відбулися масові демонстрації протесту проти такої політики польських властей. Ініціатором багатьох із них був Роман Шухевич, який у жовтні 1938 року прибув до Львова. Юліан Химинець наводить цікавий факт: «...Після віча відбулася імпозантна демонстрація українців у Львові проти мадярських зазіхань на Закарпаття, у ході якої повибивано вікна в мадярському консульті й кількакратно атаковано польську поліцію... Таким способом Роман Шухевич заініціював морально-політичну мобілізацію усіх українців на західно-українських землях в обороні українського Закарпаття».

Пише про це і професор Дрексел Університету в США Петро Стерчо: «...Вдарив в кожний дзвін. Вже таки 11 жовтня ввечері відправлено в митрополичій катедрі св. Юра у Львові благодарственні Богослужіння з приводу створення карпато-української сфедерованої держави та уряду Карпатської України».

Після торжественної відправи в св. Юрі частина учасників сформувала похід в кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під мадярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь біля 20 000 людей. Похід з окликами «Хай живе Україна!» та «Геть з мадярами» був, як подавало польська преса, знаменно zorganizований».

Петро Стерчо значно доповнює Юліана Химинця, коли говорить про зворотню акцію польських властей, які дали «волю» польським студентам робити, що завгодно, не боячись якого-небудь покарання. «Безпосередньо після того польські студенти, – пише П. Стерчо, – уладили віче та розбіглися групами по місті, вибиваючи шиби й шильди у різних українських установах, крамницях, а навіть у приватних домах... Демонстранти намагалися передістати до Св. Юра, але поліція не знажилася їх туди допустити».

Ще напередодні цих подій, у вересні 1938 року, Центральний Комітет УНДО прийняв український народ Закарпаття у боротьбі за незалежність, а на адресу газети «Нова свобода» прийшла привітальна телеграма від легальних партій Галичини. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький митрополит й архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький. «Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, – писав митрополит Андрей Августину Волошину, – щоб Ви змогли повірений Вам наряд допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту».

Серед тих, хто серед перших підтримав Карпатську Україну і морально, і фінансово, були ветерани колишньої Української Галицької Армії.

Таким чином, 1938 рік на західноукраїнських землях ознаменувався новим політичним піднесенням, яке було пов'язане з подіями, що мали місце в Карпатській

Уже в кінці 1938 року почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці», – написав у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Чеський уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів свого кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час повертали їх назад. Однак необхідно вказати, що і серед них знаходилися чесні люди, які дивилися крізь пальці на цей масовий процес. До них слід віднести і Йосипа Рушак, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан певною мірою залежала і від нього. «Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадає Й. Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував. Тому як прийшли мадяри до Сваляви, шукали тільки мене». З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Йосип Рушак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли куди хотіли. Терористи ж негайно заарештовувалися...

У 1938 році на Закарпатті з'явилася велика група колишніх кадрових військовиків-галичан. Тепер важко собі уявити Карпатську Січ без них. Коли в 1938 році в Берліні на зустрічі з представниками Проводу ОУН обговорювалося питання про створення штабу Карпатської Січі, то до нього ввійшли галичани Роман Шухевич, Зенон Коссак, Осип Карачевський, Гриць Барабаш, Юрій Лопатинський та інші. Усі вони мали псевдоніми на випадок невдачі, коли їм прийдеться повернутися в рідні місця. Буковинець Михайло Колодзінський мав псевдонім Гузар, Роман Шухевич – Щука, Зенон Коссак – Тарнавський.

15 березня був створений новий штаб Карпатської Січі, який очолив полковник Сергій Єфремов і до складу якого теж увійшла велика частина галичан. Мала Січ і своїх військових радників, як правило, вихідців з Галичини.

Останнім часом в історичній літературі нерідко з'являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Про це говорили ще в лютому-березні 39-го. В. Гренджа-Донський теж не міг про це не сказати. «Шепотіння про якісь конфлікти в “Карпатській Січі” продовжуються, – писав він 22 лютого у своєму щоденнику, – але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами, автохтонами й галичанами, існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступають проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це є азартна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то ж чого такого небезпечного сусіда зачіпати...». Деякі дослідники, зокрема В. Лемак, пишуть про підготовку галичанами державного перевороту з метою скинення уряду А. Волошина, який був, на їхню думку, поміркованим політиком. Однак ця проблема потребує дальшого розважливого і кропіткого дослідження. Можна зрозуміти радикальність галичан, коли пригадаємо, скільки мук переніс цей народ в роки панування санаційного режиму. До речі, через деякий час ці невеликі непорозуміння, що виникли між галичанами і закарпатцями, припинилися.

Галичани взяли найактивнішу участь в обороні Карпатської України. Не вони й ті, що молода українська держава була потоплена в крові, причому неважливо пролиди і галичани. А тому диву дасешся, коли читаєш, що галичани першими втекли з поля бою. Так можуть говорити тільки ті, хто не читав Гренджа-Донського, та й не тільки його. В щоденнику Василя Степановича, особливо в його другій частині – «Під чоботом окупанта», міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили зі своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Гренджа-Донський одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили децю пізніше за нього, а також багато цікавого він почув і від угорських солдатів, які часто любили похизуватися своїми «подвигами». На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи із галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня вони «відправили з концентраційного табору групу галичан до Польщі – близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських пояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулаки». Про це так написав Василь Гренджа-Донський:

*Галичан передавали
в руки полякам-бандитам.
Не дійшли вони до Львова,
на кордоні їх убито.*

Деякі групи галичан перейшли кордон Румунії, сподіваючись на порятунком, однак негайно були передані в руки тих самих угорців, які після жахливих катувань у тичівській тюрмі, в свою чергу передали їх до рук поляків.

Йосип Тереля в одній із численних своїх брошур, що видані в Канаді, писав про поблизу Торунського перевалу поляки розстріляли 3421 січовика. Стався це трагедія 21 липня 1939 року.

Нелегко читати щоденник В. Гренджа-Донського. Читаєш і очам своїм не віриш, що все описане в ньому – правда. Дійсно Христові муки перенесли галичани січовики: «...Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова бойова лінія за світової війни. Тут їх розіп'яли на деревах. Поперек прив'язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій аптеці. Підтак розіп'яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розіп'ятими, але ще живими героями почали мадяри і поляки знущатися, плюючи їм у вічі та б'ючи їх ривками цями». Після всього цього їх розстріляли. Василь Степанович писав, що «романи герої віддавали свої шляхетні душі з словами: «Слава Україні!» і співом «Ще не вмерла Україна...».

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх теж чекала страшна участь. «Котра з галичанок попалась у руки цих злочинців, – писав Гренджа-Донський, – а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані».

Уже перебуваючи у Братиславі, в червні 1940 року, В. Гренджа-Донський склав список загиблих воїнів, в якому нараховується 116 чоловік. З нього видно, що в боях загинули або були люто закатовані галичани Василь Бойчук, Тимко Процик, Василь Саблюк, Zenon Коссак (Тарнавський), Михайло Колодзінський (Гузар), Михайлюк, Монюк, Дужий, Купнір, Мелешко, Орлович...

Знищення над січовиками не припинялися і після їхньої смерті. «Карпатський соловейко» навіть повірити не міг у таке. У Нижніх Верецьких розстріляли групу

своїм галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. «До цих “трофеїв” мадяри приходили майже щодня, щоб бачити жертви свого “геройства”. При тому знущались над трупами, сміликувались, догола роздягнених трупів стріляли, кидали в них багнетами, хто грабе потрапить...». І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатися, наводницім селянам було дозволено зібрати їх і поховати в землю.

Славний син свого народу В. Гренджа-Донський вірив, що прийде час помсти:

*Пождїть, пождїть, брати мої,
Прийде ще наше свято,
За ту нужду, за кривду, глум
Ми помстимось завзято.*

Нелегкою була і доля тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побой, придирки жандармів за будь-яку провину... Угорці примушували в'язнів відповідати на запитання угорською мовою. Що стосується галичан, то їм це не вдавалося. Василь Степанович писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не зміг вимовляти правильно «їт вадьок» («я тут»), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході румунського кордону і повернуті назад, навіть не признавалися, що вони галичани. Так, Микола Шторм і Мирослав Григорчук називались німцями, і це їх якоюсь мірою рятувало. Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними. Вся річ у тому, що вони говорили по-українськи.

Нелюдське ставлення, знущання доповнювалися ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. «За хліб попродавали ще й те, що мали. Голі, босі, без блуз і штанів. Деяким з них вдалося в зашитій білизні сховати перстені. Тепер такий перстень бідолаха за 2 пенге продасть, щоб трохи купити хліба».

У середині 1939 року з Василем Степановичем стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 року багато що може роз'яснити про позицію відомого закарпатського поета і письменника. «Вліпив у морду одному нашому панкові “рутенові”. Десятник став з ним “політикувати” і наш браток в малярській мові запевняв, що ми чесні русини, “українці – то другі..., галичани..., а ми – добрі і вірні русини...”. Я як це почув, то з другого кінця лечу, мовляв: “Неправда, ти свине, українці ми всі!” – І бах!...».

Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками. На його думку, вони були «дураками, які терплять так само, як і всі». Для нього не було сумнівів у тому, що закарпатці є частиною великого українського народу.

Галичани знаходилися в концтаборі до 7 червня 1939 року. Напередодні в таборі з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано пробити вибір – піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися. І в цьому нема нічого дивного. Зрозуміло, що їх могло чекати дома.

Юліян Химинець пише про останнє прощання галичан із закарпатцями: «...У дверях нашої залі станув професор Корнило Заклинський, родом з Галичини, який зворушеним голосом промовив до нас: “Мої закарпатські брати! Не можу від'їхати, щоб не попрощатися з вами. Перед двадцятими роками ми, галичани, у боротьбі за волю нашої землі, мусіли покидати свій рідний край. Доля нас занесла на Срібне Закарпаття. Хоч останні місяці в малярській тюрмі були для нас жахли-

ні, одначе, ми з радістю будемо згадувати наш побут на Закарпатті. Закарпатський народ є народом українським. Це він славно доказав в останніх днях Карпатської України. Нерівною боротьбою ми боронили свою волю. Наша боротьба не закінчена”.

Український народ ніколи не забуде Закарпаття. Воно є невід’ємною частиною Української Землі. Як повернете на Закарпаття, передайте нашу щирю подяку і любов. Несіть на Закарпаття віру, що прийдуть дні й нашого визволення, коли всі українські землі з’єднаються в єдиній Соборній Українській Державі. Щастя вам Боже, у цьому нашому святому подвизі! До побачення у вільній Україні!».

11 червня Гренджа-Донський зробив останній запис, в якому згадувались галичани: «Сумно в таборі, сумно. Всі українці, що не з Карпатської України і червоні поїхали з транспортом до Німеччини. Не було того, щоб не плакав. Плакали тільки ми самі – закарпатці».

Пізніше, уже проживаючи в Чехословаччині, Василь Степанович не раз згадував своїх бойових побратимів, які під час захисту молодої української держави ділилися з ним і радістю, і горе. Через все своє життя він любив і шанував своїх земляцьких братів.

21 липня 1939 року у Венеції відбулася зустріч між представниками уряду Карпатської України (А. Волошин, Ю. Ревай, А. Штефан) і Проводом Українських Націоналістів. В ході зустрічі було прийнято угоду:

«- Виходячи зі засади соборності української нації обидві сторони твердо вистояють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути порушений».

- Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з того виникаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницької визвольної боротьби української нації і Проводу Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

- Провід Українських Націоналістів визнає уряд Карпатської України з президентом о. Августином Волошином за закондатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд що правив частиною української землі Карпатською Україною.

- Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів, спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

- Усі конкретні висновки і потреби, що випливають з отих новинних умов устійнюються в окремому залучникові.

Андрій Мельник, Омелян Сенік-Грибівський, Ярослав Барановський-Львівський, д-р Августин Волошин, Юліан Ревай, Августин Штефан».

Хіба це не є доказом того, що А. Волошин ні в чому не звинувачував галичан?

Спроба розколоти великий і багатостраждальний український народ на окремі групи особливо шкідлива тепер, коли у нас з’явилася сприятлива нагода побудувати суверенну Українську державу, коли надійшов час втілити в життя «Декларацію про державний суверенітет України». Немов до сучасних українських політиків звернені слова видатного нашого поета Олександра Олеся:

*...О Боже! Щастя в нас було!
О Боже, в нас була Держава!
Невже ми втратили її?
Невже у нас не стало сили?*

*Хоч крихту рідної землі
Чому в руках ми не лишили?
Спокутуймо ж ганьбу свою,
З'єднаймо всі в єдину лаву,
Знайдім в диму, в огні, в бою
Свою Загублену Державу!*

ІНЧО В ПАМ'ЯТІ НАРОДНІЙ

54 роки відділяють нас від тих щасливих і в той же час трагічних для Закарпаття березневих днів 1939 року. Карпатська Україна стала історією. Чи може нам, цивілізованим людям, її забути?

Березень 1990 року. Перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Через деякий час засідає «круглий стіл» вчених Ужгородського університету, який ставить за мету пошук істини, але так її і не знаходить. А хіба можуть знайти істину ті, хто її десятиліттями обливав брудом?

15 березня 1990 року в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській Україні. Виступили українські вчені Г. Дем'ян, Ю. Сливка, П. Чучка, М. Швагуляк, Б. Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 року незалежності Карпатської України було актом повсякденного життя гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани. Та основні події відбулися в Хусті – тодішній столиці Карпатської України. «Сюди з'їхалася якщо не вся, то добряча частина України...», – писав кореспондент івано-франківської газети «Комсомольський прапор» 16 березня 1990 року.

25 березня, в неділю, – писав Мирослав Дочинець у «Молоді Закарпаття», – при зібранні близько двох тисяч людей, хустян і гостей, відбулося освячення глиняного кургану і хреста на Красному полі – тому священному місці, де знайшли собі вічний спокій молоді захисники Карпатської України. Вшанування полеглих стрільців завершилося колективним співом гімну «Ще не вмерла Україна...».

Цього ж дня було встановлено меморіальну дошку на стіні Хустської СШ № 1 – колишній резиденції уряду Карпатської України.

Липень 1990 року. Міжгір'я-Келечин. Вшанування пам'яті президента Карпатської України о. Августина Волошина. Сотні гостей з різних куточків України слухають змістовні виступи науковців і учасників тих подій.

Учасники конференції приймають рішення: «Віддаючи данину пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина, вважаємо за необхідне: добити до перевезення праху Волошина на Закарпаття і перепоховати його; встановити пам'ятні знаки в Хусті – тодішній столиці Карпатської України і в Келечині, де народився Волошин; спорудити пам'ятник видатному державному діячу, президентові незалежної Закарпатської України, жертві сталінського беззаконня Августину Волошину. Присутній на конференції депутат Верховної Ради Л. Г. Лук'яненко вніс пропозицію про спорудження пам'ятника Августину Волошину в столиці України м. Києві. «Він цього заслужив невтомною роботою для блага українського народу», – сказав Л. Г. Лук'яненко. 1991 рік, Ужгород».

«Карпатська Україна виникла в центрі Європи тоді, коли остання була розп'ята фашистськими ордами та сталінськими людоджерами, виникла наперекір їх волі. Тільки один цей факт заслуговує на те, щоб ім'я Президента цієї держави було висіано золотими буквами в нову історію України...» – підкреслив голова міської управи Е. Ландовський на відкритті меморіальної дошки А. Волошину.

ного Закарпаття і його мужні захисники це заслужили. Вони вічно будуть жити в пам'яті людей, бо справа, за яку вони боролись і за яку віддали життя, – це справедлива побудова Карпато-Української Незалежної Держави.

- Арсенич П. Станіславів – столиця ЗУНР // Західний кур'єр. – 1990. – 1 листопада.
- Балагурі Е. А., Пенік С. І. Закарпаття – земля слов'янська. – Ужгород, 1976.
- Беладі Л., Краус Т. Сталін. – М., 1972.
- Білак С. Народ за ними не пішов. – Ужгород, 1981.
- Божук Г., Зіглілов В., Чунка П. Карпатська Україно... // Молодь Закарпаття. – 1990. – № 11.
- Волдижар М. Карпатська Україна на шляху до трагедії // Новини Закарпаття. – 1994. – 14 лютого.
- Волдижар М. Хто і навіщо обілює історію унії. – Ужгород, 1985.
- Волдижар М. Від Підкарпатської Русі до Карпатської України // Новини Закарпаття. – 1991. – 24 січня.
- Волдижар М., Палінчак М. Між двома світовими війнами. Між двома світами // Новини Закарпаття. – 1991. – 21 листопада.
- Вукович Д. Паутищина омани. – Ужгород, 1974.
- Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття у працях М. Грушевського // Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991.
- Вегеш М. «Плацдарм Рутенія» // Новини Закарпаття, 1991. – 22 червня.
- Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. – 1991. – № 3.
- Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться український!» // Наука і суспільство. – 1991. – № 12.
- Вегеш М. Газета «Свобода» про голод 1932-1933 рр. на Україні // Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991.
- Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В. Гренджі-Донського. Т. 38. Додаткові твори. Бібліографія. – Вашингтон, США, 1992. – С. 257-261.
- Вегеш М. «Любов народна і міжнародна». Августин Волошин: педагог і людина // Молодь Закарпаття. – 1990. – № 39.
- Вегеш М. Галичани на Закарпатті. В. Гренджа-Донський розповідає // Заповіт. – 1991. – 3 жовтня.
- Вегеш М. Безстрашний січовик // Карпатський край. – 1991. – 30 липня, 6 серпня.
- Вегеш М. У міжнародній грі // Карпатський край. – 1991. – 19 листопада.
- Вегеш М., Мокрянин І. Трагедія в Тішні // Закарпатська правда. – 1991. – 13 квітня.
- Вегеш М., Мокрянин І. Інтелігенція на селі // Закарпатська правда. – 1991. – 6 квітня.
- Вегеш М., Пилипчинець В. Кривава казка // За вільну Україну. – 1991. – 1 жовтня.
- Волошин А. Педагогіка і дидактика. – Ужгород, 1923.
- Волошин А. Історія педагогіки. – Ужгород, 1923.
- Волошин А. Спомини. – Ужгород, 1924.
- Волошин А. Засновання й розвиток «Просвіти» // Просвіта. – 1991. – № 1.
- Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? // Свобода. – 1922. – 16 липня.
- Волошин А. Промова з нагоди створення «Народного Дому» в Ужгороді // Свобода. – 1928. – 11 жовтня.
- Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Свобода. – 1929. – 18 липня.
- Волошин А. Наш прапор // Свобода. – 1933. – 27 липня.
- Волошин А. Жіноче питання // Свобода. – 1934. – 31 травня.
- Ганчин В. Це було в січні 1919 // Новини Закарпаття. – 1992. – 21 січня.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. – К., 1990.

- Галда П. «Політичний авантюризм» чи патріотизм? Чи мали право українці Закарпаття боротися за свою незалежність? // Ужгородський університет. – 1990. – 22 червня. *
- Гомоннай В. В. Народна освіта Радянського Закарпаття. – Київ–Ужгород, 1988.
- Горнікевич Т. Події в Україні 1914-22 років в світлі історичних документів // Богослов. Випуск 1-4. – 1984.
- Грендржа-Донський В. Твори. Т. 8. – Вашингтон, 1987.
- Грендржа-Донський В. Твори. Т. 9. – Вашингтон, 1984.
- Данилюк Д. Д., Лько В. І. З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодального (до середини XIX ст.). – Ужгород, 1990.
- Дашкевич Я. Драгоманов і Закарпаття // Ратуша. – 1991. – 2-3 жовтня.
- Довганич О. Д., Пашкуй З. А., Троян М. В. Закарпаття в роки війни. – Ужгород, 1990.
- Документи свідчать. – Ужгород, 1985.
- Декларація товариства карпатських русинів про повернення Закарпатській області статусу автономної республіки // Закарпатська правда. – 1990. – 21 листопада.
- Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1991.
- Журавський-Гравський П. Питання Підкарпатської Русі на мирній конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – № 1-2.
- Задорожний В. Є. Перші російські славісти про Закарпаття // Тези доповідей 1-ї народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1939 року. – Ужгород, 1989.
- Задорожний В., Вегеш М. Історичне минуле Закарпаття в працях академіка І. П. Крип'якевича // Новини Закарпаття. – 1991. – 25 червня.
- Задорожний В., Вегеш М. Хорватське питання // Новини Закарпаття. – 1991. – 28 вересня.
- Задорожний В. Є., Мазурок О. С., Шульга І. Г. Зоря незгасна. – Ужгород, 1986.
- Залуський З. Пути и достоверности // Дарья и Томаш Наленч. Юзеф Пилсудский. Легенды и факты. – М., 1990.
- За рідне слово. Полеміка з русофілами. – Мукачів, 1937.
- Записка з приводу «Декларації товариства карпатських русинів...» // Закарпатська правда. – 1990. – 21 листопада.
- Цигалов В. О. Джерельна основа праці М. Лучкая «Історія карпатських Русинів» // Тези доповідей 1-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1989 року. – Ужгород, 1989.
- З останніх днів (арешт і смерть президента о. прелата Августина Волошина) // Просвіта. – 1991. – № 1.
- Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К., 1965.
- История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1980. – Т. 1. История внешней политики ССР / 1917-1945. – М., 1986.
- История Венгрии. В 3-х томах. – М., 1972.
- Лько В. І. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років // V Всеукраїнська науково-практична конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991.
- Ишов М. М. Годы потрясений // Расправа. Прокурорские судьбы. Выпуск 4. – М., 1989.
- Карамзин М. История государства Российского. Т. I. – М., 1989.
- Карпатська Україна: пошуки істини. «Круглий стіл» істориків в «Закарпатській правді» // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20, 21 березня.
- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989.
- Ключевский В. О. Курс русской истории. Т. I. – М., 1987.
- Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
- Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990.
- Ключурак С. До волі. – Нью-Йорк, 1978.
- Кондратович М. История Подкарпатской Руси. – Ужгород, 1924.
- Король І. Хто про нас відав // Радянська Верховина. – 1990. – 13 березня.

- пнски УжДУ. Историко-філологічна секція. – Ужгород, 1949. – Т. 2.
- Легшин М., Науменко К. Історія галицького стрілецьтва. – Львів, 1991.
- Льговис Руський. – К., 1989.
- Майський І. М. Воспоминания советского дипломата. 1925-1945. – М., 1987.
- Мельникова И. М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 году // Ученые записки Института славяноведения. Т. III. – 1951.
- Мітчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958.
- От «Барбароссы» до «Терминала». Взгляд с Запада. – М., 1988.
- Прожстор Д. М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989.
- Поп И. И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена // Мюнхен – преддверие войны. – М., 1988.
- Панкевич В. Політичний авантюрист // Закарпатська правда. – 1990. – 6 березня.
- Рисока С. Сейм Карпатської України. – Вінніпег, 1949.
- Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословацької Республіки // Молода Карпаття. – 1991. – 4 травня.
- Самсонов А. М. Вторая мировая война 1939-1945. Очерк важнейших событий. – М., 1989.
- Сиполов В. Я. Внешняя политика Советского Союза. 1936-1939 гг. – М., 1987.
- Соловьев С. М. Сочинения. – М., 1988. – Т. I.
- Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1919-1989). – К., 1989.
- Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1947.
- Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.
- Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських райців у 1919-1939 роках. – Торонто, 1965.
- Треппер Л. Большая игра. – М., 1989.
- Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. – М., 1989.
- Трубайчук А. Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива Второй мировой войне? – М., 1990.
- Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1978.
- Химинець Ю. Закарпаття – земля Української держави. – Ужгород, 1991.
- Чучка П. П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних районах // Тези доповідей I народознавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая. 17-18 листопада 1989 року. – Ужгород, 1989.
- Шлепецкий И. Правовое положение русского населения Пряшевщины // Квестер. Ежемесячник общества «Возрождение» в Праге. – № 5-6. – 1946.
- Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давнин до 1927. Книга друга. – Торонто, 1981.
- Якимович Б. Карпатська Україна // Тернове поле. – 1990. – № 7, 8.
- Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – № 11.
- Яковлев Н. Н. Избранные произведения. – М., 1988.
- Фляйшхауэр И. Пакт Гитлер-Сталин и инициатива германской дипломатии. 1939-1941 гг. – М., 1991.

Подасться за виданням: Микола Вегеш, Володимир Задорожний. Велич і трагедія Карпатської України. Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993. – 84 с.